

Erdei Ferenc 1943. évi szárszói beszéde mint politikai szöveg¹

Halmos Károly

halmoskaroly@aim.com:

ÖSSZEFOGLALÓ: Öt évvel szerzője halála (1971) után a kor reprezentatív közéleti folyóiratában, a Valóságban megjelent Erdei Ferencnek A magyar társadalom a két háború között című tanulmánya. Az írás már akkor is nagy föltűnést keltett, s azóta is befolyásolja mind a társadalomtudományos, mind pedig a közgondolkodást. A tanulmány kézírata jelenleg nem föllelhető, s ha másért nem, már csak ezért is helye van Erdei Ferenc 1943-as szárszói beszéde vizsgálatának. Ez utóbbi még a szerző életében megjelent, és más arányokban bár, de mindent tartalmaz, amit az 1976-os kézirat, sőt bizonyos értelemben még többet is. Jó okunk van föltenni, hogy a két szöveg egy elgondolás két kifejeződése, s emiatt indokolt a szerző által legalábbis meg nem tagadott publikált szövegről a kéziratban maradt torzóra visszakövetkeztetni. A dolgozat célja megmutatni, hogy a szárszói beszéd nem tudományos, hanem politikai indíttatású szöveg, s fő állítása, hogy nem a benne foglalt társadalomkép határozza meg a kifejtett politikai irányultságot, hanem a politikai irányultság a társadalom fejlődéséről, illetve szerkezetéről szóló elbeszélést, illetve leírást.

Kivételesen sürgetőnek tűnt például ezekben a hetekben egy olyan találkozó, ahol a magyarság igazi sorskérdéseit készütek megvitatni az erre leghivatottabbak – s noha támadtak némi szervezési nehézségek, a megvalósult eszmecsere végül mégis komoly eredményeket hozott.

(Závada Pál: A fényképész utókora²)

Egy

hegy

megy.

Szembejön a másik hegy.

Ordítanak ordasok:

Össze ne morzsoljátok!

Én is hegy,

te is hegy,

nekünk ugyan egyremegy.

(Weöres Sándor: Mese)

¹ Első változata a Hajnal István Kör 2008. évi túrkevei konferenciáján hangzott el. A tanulmány a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány támogatásával készült. Az évek során sok mindenkivel cseréltem eszmét, Bognár Bulcsu és Kövér György mellett köszönet jár azoknak az egyetemi hallgatóknak és doktoranduszoknak, akik kénytelenek voltak végighallgatni fejtegetéseimet. Köszönet jár az anonim lektornak javaslataiért. Azt, hogy Weöres Sándor Meséje nem csak gyermekvers, Tóth Zoltán árulta el.

² Závada (2004: 70).

A textus mint „nyersanyag”

Bízvást kijelenthető, hogy az elmúlt évtizedekben a magyar társadalom szerkezetét illetően a legnagyobb hatású séma az Erdei Ferenc nevéhez kötődő, általában *kettős társadalom*-ként emlegetett társadalomkép volt. A kérdéskör szakirodalmának áttekintésétől eltekintek, az olvasó bízvást fordulhat Bognár Bulcsu legutóbbi munkájához (2010: 115–125). Ma már tudjuk, hogy az elképzelést a nyilvánossággal megismertető, 1976-ban a *Valóság* című folyóiratban közzétett szöveg (Erdi [1976] – a továbbiakban: *Valóság*’76) nem volt teljes, a hiányzó részt (Erdi 2010a) jelen folyóiratszám közli. Tényként kell megállapítanunk, hogy társadalomtudományos gondolkodásunk immáron közel harmincöt éven át egy töredékesen megjelent szöveget kísérelt meg disputálni (Kovács – Melegh 1997: 157). Tény ezeken túlmenően, hogy az 1976-ban megjelent szöveg nem az 1971-ben elhunyt Erdei Ferenc szándékából vagy akár tudtával jelent meg, illetve az utolsó szöveg, amely e tárgykörben Erdei Ferenc tudtával megjelent, az az 1943. augusztus 24-i „egész napos” szárszói beszédének³ írásos változata volt (Erdi 1943b; a továbbiakban: *Szárszó*’43).

Ezt az előadást alsóbbrendűnek szokás tekinteni a *Valóság*’76-hoz képest. Talán azért, mert a *Szárszó*’43-ban a társadalom szerkezetével hozzávetőlegesen egyötöd ívnyi, míg a *Valóság*’76-ban közel harmincszor akkora terjedelemben foglalkozik. A *Valóság*’76 negyedik részének megismerése után azonban kimondható, hogy Erdei – bár eltérő részletezettséggel – a két szövegben ugyanazt az elképzelést fejti ki. A *Szárszó*’43-ban is megemlíti a *Valóság*’76-ban alfejezetnyi terjedelemben tárgyalt, és mindkét helyen Hajnal István hatását tükröző (Hajnal [é. n.]; Huszár 1989: 45–46), a szociális rétegződést meghatározó intézményeket (uradalom, egyház, állam, tőkés vállalkozás stb.). A parasztság ábrázolásában a *Valóság*’76 most előkerült része csakúgy, mint a *Szárszó*’43 – előbbi tényszerűen, utóbbi filológiaiag kimutathatóan – a *magyar paraszttársadalom* című, 1942-ben megjelent művének második és harmadik fejezetére (Erdi 1980: 144–226) támaszkodik. A *Valóság*’76 tehát a társadalomszerkezetet tekintve elveiben nem, legfőljebb részleteiben ad mást, míg a *Szárszó*’43 a társadalomszerkezeti elképzelést szélesebb összefüggések közé helyezi. Egyrészt történeti távlatot kínál neki, másrészt társadalompolitikai következtetések megalapozására kívánja használni. Ez viszont – és ez ad a következő vizsgálódásnak jelentőséget – azt is jelenti, hogy ha a *Szárszó*’43-ról belátjuk, miszerint társadalomleírása politikai célkitűzéseitől függ, akkor ezt a belátást a *Valóság*’76-tal szemben is érvényesíteni vagyunk kénytelenek.

A dolgozat a következőkben fölméri a tárgyra vonatkozó tudásunk állapotát, megvizsgálja a szöveg keletkezésének környezetét, végül kitér arra, hogy milyen értelemben volt politikus a politikai szöveg mögött álló Erdei Ferenc. Előre kell bocsátanom, hogy a dolgozat nem követi teljesen az eszmetörténeti vizsgálódások szokványait. Az elvárásoknak teljesen megfelelni kívánó dolgozat sokkal többet kellene foglalkozzék a korabeli szellemi kontextus rekonstrukciójával, tehát

3 Van jelentősége a „Erdi Ferenc 1943-as szárszói beszéde” formulának. „Szárszói beszéd”-en sokan Németh László ugyanezen konferencián elmondott beszédét értik. Vö. M. Kiss (1987).

avval, hogy a szöveg mögött a szerző akkor és ott kikkel-mikkel vitatkozott, kik-mik mellett vagy kikkel-mikkel szemben pozicionálta magát. Adott esetben nem volna megkerülhető a köztes-európai térségben megjelent parasztállami koncepciók hazai befogadásának vizsgálata (vö. Csíste 1997; Fábián 1971; Szekfű 1929; Pászka 1998) sem. Mivel azonban ez egy nagyon tág kérdéskör, ettől ez az írás jelen formájában eltekint.

Mielőtt bárminemű értelmezésbe fognánk, számot kell adni arról, mennyire eredeti, illetve hiteles a Szárszó'43 szövege. Az eredetiség kérdése könnyen elintézhető. Az általunk ismert legkorábbi változat az 1943. évi konferencia jegyzőkönyve. „A jegyzőkönyv hiányossága pedig az örökös szegénység átka. Parlamenti gyorsírókat kellett volna meghívunk, ehelyett két önként jelentkező gyorsírólányra bíztuk a jegyzést, s ők csődöt mondtak. Szerencsére az előadások szövege megvolt” – írta Püski Sándor visszaemlékezéseiben (1983: 133). Eredetinek tehát az Erdei Ferenc által a kiadónak átadott szöveget kellene tekintenünk.⁴ A szöveg kézírata azonban – egyelőre legalábbis – lappang. Erdei Ferenc hagyatékát az MTA Kézirattára őrzi, ott 1943 második félévéből kézirat nem található.

Nem szabad azonban elfelednünk, hogy az átadott szöveg nem bizonyosan az elmondott beszéd. Tudni való, hogy Erdei szárszói szerepléséről két fénykép forog közkézen. Ezeket megismerve nem lehetünk biztosak abban, hogy az augusztus 24-i keddi délelőttön a hallgatóság pontosan azt hallotta-e, amit Erdei Ferenc előadása szövegeként a kiadónak átadott, még akkor sem, ha Erdei Ferenc a konferencia huszonötödik évfordulójára írt visszaemlékezésében (1968) lényegében ezt állítja is. A szöveg fogadtatásának és utóéletének vizsgálata (nem tudunk arról, miszerint bárki is tiltakozott volna, hogy a konferencián nem az hangzott el, ami 1943/44 fordulóján megjelent) pedig abban erősítene meg, hogy lényegében nem különbözött tőle. Mivel e dolgozat írása közben előkerült a konferencia egyik résztvevőjének jegyzetfüzete,⁵ mely tartalmazza az előadásokról készült jegyzeteket és az előadókhoz intézett kérdéseket is, az eredetiség kérdésének további vizsgálatától az anyag feldolgozásáig tanácsos eltekinteni. E dolgozat tehát ama kockázat tudatában adatik közre, hogy az előkerült jegyzetfüzet módosíthatja következtetéseinek alapjait. Összegezve, az általunk ismert szöveg semmiképpen nem eredeti (nincsenek a kezünkben az Erdei által hitelesített kefelevonatok), ennek ellenére valódinak (azaz nem hamisított) tekintjük. Azt a kérdést, vajon hiteles-e abban az értelemben, hogy a valóságra vonatkozik, jelen esetben nem tekinthetjük tárgyszerűnek, hiszen kiindulópontunk az, hogy a szöveg a még meg nem valósult jövőre vonatkoztatandó.⁶

4 A jegyzőkönyv megjelenésének időpontját nem egységesen adja meg a szakirodalom. Az *Egyedül Vagyunk* című szélsőjobboldali lap támadásának (Mi történt 1944: 7–8) időpontja alapján nem később, mint 1944 januárjában.

5 Magántulajdonban.

6 Leopold von Rankénak a források külső és belső kritikájára vonatkozó meglátásait szociológusok számára is használható módon ismerteti: Iwasaki (2008).

A kutatás állása

Alanti írás szándéka a Szárszó'43 vizsgálata. Megkezdése előtt tisztázni kell jelen vizsgálódás viszonyát az eddig folytatott többi vizsgálathoz. A legtöbbit Bognár Bulcsu foglalkozott a kérdéssel (2000, 2003a, 2003b, illetve 2010). A munka hatalmas részét elvégezte, az Erdei-szövegeket aprólékosan kivesézte. A szövegeket politikailag Salamon Konrád (1983), Pintér István (1983a, 1983b) és Juhász Gyula (1983), retorikailag Monostori Imre elemezte (2002).

Pintér István főként a kommunista párt üdvtörténeti szempontját érvényesítve ír. A kommunista pártprogramot látja bele Erdei előadásába,⁷ erősítve azt a képet, miszerint Erdei kriptokommunista volt. Azt a kérdést azonban nem teszi föl, ami egyébként Erdei előadása alapján adódna, nevezetesen, hogy esetleg Erdei is akarhatta a kommunistákat használni saját céljaira. Pintér István írásai kapcsán adódik alkalom kitérni arra a hagyományos munkásmozgalom-történetinek mondható értelmezésre, amelyekkel a jelen dolgozatban érvényesített felfogás szemben áll. A hagyományos értelmezés alapján Erdei Ferenc szárszói beszéde a nemzetközi munkásmozgalomban kialakult helyzet sajátosságai alapján volna értelmezhető. Ez a sajátos helyzet a kommunista világpártnak tekinthető (Székely 1986: 28) III. Internacionálé (Kominintern) 1943. május 15-i feloszlása volt. Az elfogadott álláspont szerint a „lépés célja a kommunista pártok önálló cselekvési lehetőségének fokozott biztosítása és a szövetségesekkel való együttműködés segítése” volt (Ormos 1982).⁸ Azonban ez a munkásmozgalmi fordulat is csak az Erdei Ferenc szárszói beszédének lehetőségét képes megindokolni, de fordulatait nem – ebben a narratív keretben elgondolva nem volna különösebb szükség kétpólusú képet kínálni a magyar középosztályról. Tökéletesen megfeleltethetett volna a kritériumoknak egy olyan elbeszélés, amelyet például Böhm Vilmos terjesztett a szárszói konferenciát egy héttel megelőzve (augusztus 16-án) egy stockholmi brit diplomata elé. Eszerint a hatalom a kormányé, a bürokratáké, a nagybirtokosoké és nagyiparosoké; a háborús felelősség a kormányé, a rezsimé és a Magyarországon uralkodó félféudális osztályé; az ellenség a magyar hitleristák: a nyilaskeresztesek. Velük szemben egyre nő a munkások, parasztok és értelmiségiek ellenállása, készülő frontjuk részesei a szociáldemokrata munkások szervezetei és a szakszervezetek, az ellenzéki parasztmozgalom a szocialista, a paraszt- és liberális, sőt a konzervatív sajtó egy része. A „magyarországi kormányzat és a magyar nép két különböző tényező”. A „szerencsétlen, rezsimjei által évszázadok óta elnyomott magyar nép érdekei [...] e háborúban teljes mértékben megegyeznek az Egyesült

7 „Erdei Ferenc előadása tulajdonképpen szorosan kapcsolódott a Kommunista Magyarországi Pártjának antifasiszta néprfrontos programjához. A KMP is 1936 után politikai irányvonalában a hangsúlyt nem a szocializmusra, hanem a szocializmushoz vezető munkás-paraszt demokratikus diktatúrára [...] helyezte. Vagyis a kommunisták közvetlen stratégiai célja a Hitler-Németországgal való szakítás, a fasizmust és a nagybirtokot megsemmisítő demokratikus átalakulás volt.” A „közvetlen stratégiai cél” oximoronját nehéz komolyan venni.

8 „A Kommunista Internacionálé feloszlása helyes és időszerű, mert megkönnyíti a szabadságszerető nemzetek általános támadásának megszervezését a közös ellenség, a hitlerizmus ellen. [...] Leleplezi a kommunizmus munkásmozgalmon belüli ellenségeinek azt a rágalmát, hogy a különböző országok kommunista pártjai nem saját népük érdekében, hanem kívülről kapott parancsra tevékenykednek. [...] Megkönnyíti a szabadságszerető országok hazafiainak arra irányuló munkáját, hogy országuk haladó erőt a fasizmus elleni harc kibontakoztatása céljából, pártállásra és vallási meggyőződésre való tekintet nélkül egységes nemzeti felszabadító táborba egyesítsék. [...] Megkönnyíti minden ország hazafiainak arra irányuló munkáját, hogy [...] megtisztítsák az utat a népek barátságának a jövőben az egyenjogúság alapján való megszervezéséhez” – válaszolta két héttel később Sztálin levélben a Reuters kérdésére (Sztálin 1946: 103–104).

Nemzetek érdekeivel”, „Magyarországon a demokráciának kell uralomra jutnia [...]. De ennek felépítése a demokratikus hatalmaktól függ, amelyek támogatására szükségünk van” (Juhász 1978: 187, 188).

Salamon Konrád árnyalt és megértő elemzésre törekszik. A politikai holnap és holnapután szóképeivel operáló írásával annyi hozható fel, hogy ezek a kategóriák olyan mércét kínálnak, amelyek – éppen Erdei Ferenc beszéde kapcsán – a konferencia utáni történelem ismeretét kérik számon az akkori jelenen. Juhász Gyula elemzése nagymértékben rokon az itt következővel. Ami miatt jelen cikket mégis meg kell írni, az az a tény, hogy Juhász nem mondja ki, miszerint Erdei Ferenc szövegében a politikai célkitűzésből kell a társadalmelemzésre következtetni. Juhász (talán túlságosan) is szoros kapcsolatot lát a posztumusz megjelent kézirat és a szárszói elemzés között,⁹ és ő az, aki szövegszerűen megmutatja, mi is adhatta meg Erdei Ferenc beszédének sajátos irányát (Juhász 1983: 279, 280).

Az eszmetörténet nagy kérdése általában, hogy a szöveg vagy a körülmények kerüljenek-e a vizsgálat gyújtópontjába. Bognár Bulcsu e téren inkább a szöveggözpontú kutatók közé tartozik, miként a Valóság'76 kézirattal hajdan foglalkozó Kovács – Melegh szerzőpáros is (1995, 1997).¹⁰ Bognár a szövegek belső koherenciáját, az egymásra következő szövegben észlelhető váltásokat és más szerzők szellemi hatását vizslatta. Jelen írás megközelítésétől nem áll távol a Kovács – Melegh-féle hermeneutikai eszterkonstrukció, de ők módszerüket a Valóság'76-on alkalmazták. Mindezeknek köszönhetően jelen írásnak ezekkel a kérdésekkel már nem kell foglalkoznia. Amit ennek fejében nyújtani tud, az a Szárszó'43-ra ható körülmények rekonstruálása, körülmények alatt inkább az ország politikai és a szárszói konferencia szociális, semmint Erdei Ferenc magánéleti viszonyait értve. A másik újdonság jelen írásban az a törekvés, hogy a Szárszó'43 beszédaktusként vizsgáltság.¹¹

Ha úgy döntünk, hogy egy szöveg politikai (és politikáról lévén szó, ez stílszerűen *döntés* kérdése), akkor akként is kell olvassuk – esetleg hátulról és a sorok között. Abból kiindulva, hogy a szöveget Szerzője¹² célirányosan szövögeti (magyarán: hogy illokúciós aktust hajt végre), és azt is szem előtt tartva, hogy ez a cél esetleg nincs is kifejezetten a szövegben. Nem fogalmi következtetességet és logikát keresve, hanem szófüzést és szónoki fogásokat vizsgálva. A politikai szöveg értelme „magán kívül” van, már csak azért is, mert – még ha esetleg a múlttal foglalkozik is – már eleve a jövőre vonatkozik. Olvasási módunkat a Max Weber-i racionalitáselemzés *als ob*-ja szentesíti. A megfigyelő avval a föltevessel él, hogy megfigyeltje cselekszik: úgy tesz, *mintha* ezt és ezt akarná elérni – amiként a büntetőeljárásokban is a tettek alapján következtetnek vissza az akaratlagosság mértékére. A politika nem szándék-, hanem eredményközpontú (perlokúciós aktus). Nem kell tehát avval bíbelődnünk, vajon mit gondolhatott a szöveget Szerző, elég azt föltételeznünk, hogy ha azt írta/mondta,

9 Erdei előadása „rövid összefoglalója volt az akkor írt, de csak posztumusz munkaként megjelent könyvének a modern magyar társadalom megszületéséről és a két világháború közötti történetéről” – Juhász (1983: 279).

10 Két közzétett tanulmánya Erdei antiszemitizmusának értelmezésében tér el egymástól.

11 A John Langshaw Austin *Tetten ért szavak*jával (1955) fémjelzett beszédaktus-elmélet célunknak megfelelő rövid, velős összefoglalása: (Batár 2007). Ugyanez bonyolultabban: Beszédaktus-elmélet (Wikipédia, 2010. 07. 31.).

12 Itt és a továbbiakban a „Szerző” használata arra utal, hogy megkülönböztetem Erdei Ferencet és azt a „personá”-t, amelyik a szövegből kikövetkeztethető. Vö. Karaktermaske (Wikipédia, 2010. 07. 31.).

amit, akkor úgy tett, mintha az lett volna a szándéka, ami az eredmény lett, vagyis az, ami az adott körülmények között a szöveg hatására bekövetkezett.

Nem azt mondom tehát: vizsgáljuk meg a szöveget és mutassuk ki, hogy itt és itt, így és így politikai, tehát nem tudományos. A javasolt megközelítési mód nem kizárni akarja a tudományos olvasatot, csak annyit kíván megmutatni, hogy a másik olvasat jobb – vagy a politika nyelvén szólva: célravezetőbb.

A (külső) kontextus

A geostratégiai helyzet

A nemzetközi helyzet a hosszú távú meghatározókat tekintve a következőképpen foglalható össze.¹³ 1940. szeptember 27-én a háromhatalmi egyezményrel a tengelyhatalmak elkötelezték magukat, hogy ha az egyezmény megkötése után bármelyiküket támadás éri, akkor a támadót közös ellenségnek tekintik.¹⁴ 1941. június 22-én Németország megtámadta a Szovjetuniót. 1941. augusztusban az akkor hadban még nem álló Egyesült Államok és az angliai csatán már túllévő Nagy-Britannia egyeztették háború utáni céljaikat.¹⁵ December 7-én Japán támadta meg az Amerikai Egyesült Államokat. Az USA hadseregének stratégiái választottak a rendelkezésre álló háborús forгатókönyvek közül, miáltal eldőlt, hogy a szövetségesek előbb Németországot kényszerítik térdre, s csak utána Japánt.

A Vörös Hadsereg leningrádi és voronyezsi támadásával egy időben, 1943. január 13–26. között a marokkói Casablancában az Egyesült Államok elnöke, a brit miniszterelnök és katonai vezetőik kimondták, hogy a szövetségesek egyike sem hajlandó a tengelyhatalmak egyikével sem különbékét kötni – ezzel a lépéssel biztosítván egymást, hogy kitartanak egymás mellett, amíg az ázsiai hadszíntéren is le nem zárul a háború.¹⁶ (Az amerikaiak, amíg 1944 júliusában az új-mexikói sivatagban végre nem hajtották az eladdig elképzelhetetlen pusztító erőt bizonyító kísérleti atomrobbantást, sokkal hosszabb háborúra kellett, hogy számítsanak.) A megállapodást F. D. Roosevelt a feltétlen megadás elvéként értelmezte az őt kísérő újságírók számára, akiknek az „unconditional surrender” világos beszéd volt. Az elv a konföderáció államaiban hatalmas anyagi és emberveszteségeket okozó¹⁷ amerikai polgárháború (1861–1865) északi tábornokának, Ulysses Grantnak a szájából lehetett ismerős.¹⁸

¹³ Az áttekintés tényei a lexikonokból és kézikönyvekből (például: Ránki [1976]; Juhász [1978]) származnak, mellette Joó András (2008) és Zettler Antal (2000) monográfiáira, illetve Jeszenszky Géának a Joó könyvéről írt ismertetésére (2009) támaszkodom. A részletes lábjegyzetelés ezt a részt olvashatatlanná tenné. Általában a szárszói konferencia irodalma is az említendő eseményeket emeli ki (vö. Havas – Ohati Nagy – Sebestyén [1973: 53–54]; Sándor [1983: 1267]).

¹⁴ Hazánk 1940. november 20-án csatlakozott az egyezményhez.

¹⁵ Az erről folyó USA–brit-alkudozás végeredményét tükrözi az Atlanti Charta (1941. augusztus 12.), még akkor is, ha a megállapodás idején az USA és Japán, valamint az USA és Németország között még nem volt hadállapot. Vö. Zsigmond (1983: 11–12).

¹⁶ Evel tulajdonképpen megerősítették és szigorították az egy évvel korábbi Egyesült Nemzetek nyilatkozatát (1942. január 1.). Sztálin Sztálingrád ostroma miatt nem vett részt a konferencián. A Vörös Hadsereg pár nappal a konferencia vége után (február 2-án) kényszerítette ki a német fegyverletételt. A Szovjetunió május elején csatlakozott a casablancái megegyezéshez.

¹⁷ A termelőkapacitások megsemmisítése az északi hadviselés tudatos törekvése volt.

¹⁸ A Fort Donelson (Tennessee, USA) védő déli Simon Bolivar Buckner tábornoknak üzenté 1862. február 16-án: „Sir: Yours of this date proposing Armistice, and appointment of Commissioners, to settle terms of Capitulation is just received. No terms except unconditional and immediate surrender can be accepted” (Grant 1995: 117). Emlékezetes, hogy a polgárháborút a rabzslogaságot, vagyis az embertelenséget pártolók és ellenzők harcaként tartja nyilván a világ közvéleménye. A formula visszavezethető Thuküdidész (2006: V.85:1–90:1; V.91:2–V.104:1; V.113:1; V.116:3),

Bár az olaszországi partraszállást (1943. 07. 09.) a szövetségesek csak az Anglia megerősödésének idejére szóló időhúzásnak szánták, Mussolini két hét alatt megbukott (1943. 07. 24.), de fordulatot hozott a téves német helyzetértékelés miatt megvívott kurszki páncélos ütközet (1943. 07. 05–12.) is (győzelmük esetén a németek a felszabaduló csapatokat átdobhatták volna Itáliába).

A nagypolitika és hazánk

A nagypolitikai helyzet hazánkat a következőképpen érintette. A Kállay-kormány (1942. 03. 10.–1944. 03. 22.) kezdetben kedvező megítélésben részesült a szövetségesek részéről, 1943 januárjától nem tudtak komolyabb tárgyalópartnerre lelni a szövetségesek berkeiben (Czettler 2000). A brit külügyminisztérium pontosan a casablancai konferencia kezdőnapján fogalmazta meg a magyarországi bármiféle törekvések értékelését illető alapelvet: „A tengelyellenes magyarok bátorításából számunkra várható előnyt meghaladná az a gyanakvás, amelyet szövetségeseink körében, elsősorban a cseheknél ébresztenénk, akiket különösen aggasztanak a magyar béketa-pogatózások” (Juhász 1978: 81). Már a konferencia végeztével a külügyminiszter az elvet annyiban módosította, hogy beállhat „olyan fordulat, hogy magatartásunkon némiképp változtatnunk kell; ha ez bekövetkeznék, úgy csak az Egyesült Államokkal és a Szovjetunióval egyetértésben járhatunk így el” (Juhász 1978: 87).

Ezt nem csak a kormány, hanem Szent-Györgyi Albert is megtapasztalhatta 1943. februárban Isztambulban. Ugyanakkor a hadi helyzetet hazánkban úgy értékelték, miszerint az angolszászok balkáni partraszállása már akár márciustól is lehetséges leendett volna (Juhász 1978: 34). Németországban a belső nehézségek kitapinthatóan súlyosbodtak, és megjelentek az ellenállás rügykezdeményei. Ennek ellenére a nemzetiszocialista nagyhatalom szorítása sem enyhült, hiszen a casablancai nyilatkozat a végsőig kitartani akarókat juttatta előnyösebb helyzetbe. Ugyanez idő tájt a magyar diplomáciai tapogatózások kapcsán a brit külügyminisztérium azt a vélemény alakította ki, miszerint „nem állunk készen arra, hogy [...] a feltétlen kapituláción kívül hajlandók lennénk bármit is elfogadni” (Juhász 1978: 40). Mind ezt például a *Külügyi Szemle* figyelmes olvasói tudhatták, de szélesebb körökben (például a Magyar Élet Kiadó könyvterjesztőiben) aligha volt közismert. A döntés lappangó hatásait (a tengelyhatalmak országaiban rontotta az ellenzékek helyzetét, hiszen egy esetleges politikai fordulat esetén semmit sem tudtak lehetséges politikai támogatóiknak kínálni) azonban tudatlanul is el kellett szenvedniük.

A helyzet csak az év közepén változott. Ezek után (július 25-én) a feltétel nélküli megadást a „kisebb tengelycsatlósok” esetében egyrészt a Churchill-elv alapján („a magyaroknak [...] »rá kell bízniuk magukat a mi méltányosságunkra és jóindulatunkra«”), másrészt egy június 7-i Molotov-kijelentés szerint („a szovjet kormány a csatlós államok fenntartására törekszik, és nem rejteget terveket ezen államok függetlensége ellen”) értelmezték (Juhász 1978: 178, 159).

különösen: „[...] nem hősiességek bizonyításáról van szó, s arról, hogy egyenlő erők küzdelmében meg ne szegyenüljenek; itt megmaradásotokról kell döntenetek, s arról, hogy ne szálljatok szembe egy sokkal nagyobb hatalommal” (2006: V.101:1).

1943. július 31-én a Független Kisgazdapárt egy Bajcsy-Zsilinszky Endre által megfogalmazott memorandumot nyújtott át Kállay miniszterelnöknek. Bajcsy-Zsilinszky ebben a háborúból való kilépést javasolta, és kicsinyre becsülte a német megszállás esélyét és következményeit. Kállay úgy értékelte a helyzetet, hogy az itáliai események nem az ország számára kívánatos irányban fejlődnek. 1943. augusztus 5-én fogadta az ellenzék vezetőit, akik között volt, aki osztotta Kállaynak a német megszállást illető aggodalmait. A magyar kormány 1943 augusztusában tárgyalási felhatalmazást adott Veress Lászlónak, aki (már a szárszói konferencia vége után) össze is hozott a britekkel egy (a szövetségesek részéről bármiféle katonai támogatás nélküli) hallgatólagos kapitulációt, mire fölhatalmazását visszavonták.¹⁹

A diplomáciai tapogatózások és játszmák körébe sorolható egyrészt, hogy a református egyház is megkísérelte érvényesíteni külkapcsolatait (Tenke 1994: 48–53), másrészt, hogy bizonyos rendezvények engedélyezésével (ezek közé tarthatott a szárszói konferencia is) bizonyosságát kívánták adni a szövetségesek irányába való törekvésük elszántságának (Borbándi 1994: 32–33).

Az intézményi háttér

A körülmények vizsgálatának harmadik része annak áttekintése, milyen intézményi keretek között szerveződött az általában szárszói konferencia néven emlegetett összejövetel. Az előadás-sorozat formálisan a Soli Deo Gloria nevű református diákszövetség (SDG)²⁰ Kabay Márton Körének (Havas 1993a)²¹ és Püski Sándor Magyar Élet kiadójának közös rendezvénye volt (Szárszó 1983: 74–85; Szárszó 1983: 67–74; Szárszó 1983: 85–90).

A református egyháznak az ellenforradalmi korszak elején tapasztalható állapotát az SDG egykori lelkésze, Kiss Sándor (Majsai 1983) összességében a következőképpen foglalta össze: az egyház tömegei – külső látszatra – megvoltak bár, de a szekták terjedése erős figyelmeztetést jelentett arra nézvést, hogy a „külsőségeiben »impozáns« tömegkereszténység” végső idejét éli. Nőtt az egyéni és családi kegyesség iránti igény, s emellett az egyházban nemzedéki feszültség alakult ki: a fiatalabbak nem jutottak egyházi tisztséghez, de szolgálataikat a fennálló egyházi védelmezők elfogadták (Kiss 1983: 88, 89). Révész Imre tiszántúli püspök már sokkal súlyosabbnak látta a helyzetet: a vallástól való rohamos elidegenedésről számolt be. A kormányzat a bolsevizmustól való félelmében maga kezdte a rettegett ellenség számára a talajt előkészíteni, amikor a leventemozgalmat a felekezeti ifjúsági mozgalmak riválisává tette (Tenke 1994: 37–39).

19 „A kormányzat a hadi helyzet kedvezőtlen alakulása miatt bizonytalanná, és ezáltal idegesebbé vált. A szélsőjobb oldal tevékenyebb, és a külső beavatkozás veszélye fenyegetőbb lett. Kállay miniszterelnök és bizalmi emberei keresték ugyan a kapcsolatot a nyugati szövetségesekkel, de hogy Hitler gyanúját elhessegesse, kényszerítve érezték magukat, hogy a belső ellenzékkel szemben határozottabban lépjenek fel” (Borbándi 1983: 239).

20 Az SDG történetére nézvést komoly irattári, kéziratos és nyomtatványgyűjtemény található a Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (MREZSL) 24. fondjában. A dátumokra: MREZSL (2000: 208–209). Az SDG-t illető áttekintő fölvilágosítást Molnár Sándor Károlynak köszönöm.

21 A kör névadója, Kabai Márton (1650 körül – 1715 után) a sárospataki kollégiumban tanult református lelkész, az 1697-es hegyaljai fölkelés egyik résztvevője volt (Kenyeres [szerk.] 1967; Futó 1982). A kör tevékenységére: MREZSL 24. fond, h/1/3: Az SDG „Kabai Márton” Köré tevékenységével kapcsolatos dokumentumok gyűjtött, montírozott anyaga és tartalomjegyzéke. A névadó lelkész vezetéknévének írásmódja ingadozó. Az eredeti írásmód a Kabai, a két háború közötti „neobarokk” változat a Kabay.

Az SDG-t a protestáns ébredési mozgalom belmissziós (Denke 1993a: 49–53) irányzatainak egyikéhez, a „határozottan konfesszionálisként” jellemzett „történelmi kálvinizmushoz” szokták kötni (Denke 1993a; Kósa 2006; Kiss 2006; Kulifay 1981; vö. Györfly 2006). A mozgalom elnevezését Kálvin jelmondatából vette.²² Az SDG 1921. július 11-i megalapítása (Denke 1993a: 146–147; Matyikó 2008)²³ szorosan összefüggött az első világháborút követő, úgynevezett ébredési mozgalmakkal. A szervezet először teológushallgatók baráti társaságaként jött létre, „akik egyházukat akarták lelkileg megújítani, a jövődő lelkipásztorok életét szerették volna, Kálvin látása szerint, teljesen Isten szuverén uralma alá helyezni” (Kulifay 1983: 41), a holland Abraham Kuijper (1837–1920) elképzelései (Kuijper é. n.), majd az amerikai hitélet tapasztalatai (Denke 1993a: 153) alapján. 1924. évi gödöllői konferenciájuk döntése alapján csatlakozhatott hozzájuk más egyetemek ifjúsága, 1925-től pedig középiskolások, ők adták kimondottan széles bázisát is. 1927-től belügyminisztériumi jóváhagyással működtek. Az SDG világnézeti orientációját jelzi,²⁴ hogy ebben az évben kiadták Makkai Sándor püspöknek egy Ady Endre és a reformátusság viszonyát tisztázó, a szövetség felkérésére írt könyvét (Denke 1994: 144–145).²⁵ 1928-ban megvették a szárszói telepet. Ugyanezen évi Elvi Programja szerint az SDG

a történelmi kálvinizmus felelevenítéséért és diadalra juttatásáért küzd a magyar diákság életében. [...] Öntudatosító és szervező munkánkat nem a római katolicizmustól való féltékenységből indítottuk meg erőteljesen – bár igen jól tudjuk, és itt is hangsúlyozni kívánjuk, hogy ők ezen a területen nagy mértékben megelőztek bennünket –, hanem Isten lelke kényszerítésének tudjuk, hogy a magyar kálvinizmus mindenhol egyensúlyozó, végletektől mentes, higgadt bölcs munkája a vörös és fekete internacionalizmus küzdelmében történelmi jelentőségű feladatokra hivatott (Gergely é. n.; Denke 1993a: 196–198).

A SDG tagjai számára előírta a szövetség anyagi támogatását, ezáltal a „szervezeti kiépülés mögött erősödő gazdasági bázis állott” (Denke 1993a: 156–157, 158). 1932-től kezdtek megalakulni az SDG körei (Denke 1993a: 217–219). Ezekbe már nem csak diákok léphettek be. A körök szervezésének célja a gyülekezeti munkások kinevelése volt. Ezzel az SDG baráti közösségből gyűjtő egyesületté vált, melynek bizonyos köreiben aktív politizálás folyt.²⁶ 1934-től minden református diák a szervezet tagjává lehetett, evvel a Református Egyház *de facto* ifjúsági szervezetévé vált.²⁷ 1934 februárjában Fóton rendeztek egy „Magyar testvériség” elnevezésű konferenciát. A gyűlés címe arra utalt, hogy meghívták a paraszt- és ifjúmunkás

22 „Szívemet égő áldozatul az Úrnak szentelem!” Jelképe egy tüzes szívet tartó kéz.

23 A Bethlen Gábor Kör (1900 óta) után ez volt a magyar reformátusság második, teljesen magyar alapítású ifjúsági, ébredési mozgalma.

24 Huszár (1989: 44).

25 Itt leli magyarázatát az a *bon mot*, hogy a fajiság kérdése a baloldaltól származott át a jobboldalra, értsd az evolúciós eszmékkel rokonszenvező progresszivistáktól a valláserkölcsei alapokon állókhoz.

26 Figyelemre méltó az SDG történetírója, a lelkész Kulifay Albert megjegyzése: „éppen a népi írók munkái [...] eredményeképpen a lendületét veszített teológiai irányzat legtovább megmaradt élő szerve, az SDG Szövetség, mind közelebb kerül a népi írók forradalmának minősíthető szárnyához [...]” MREZsl. 24. fond k/2.: Kulifay Albert: A Soli Deo Gloria Református Diákszövetség. 1921–1949. 32. old.

27 A középiskolások tömegének a szervezet mindvégig ifjúsági szervezet maradt.

ifjúság képviselőit is (Havas – Ohati Nagy – Sebestyén 1973: 49–51). Ebben az évben a nyári szárszói főiskolás konferencia elfogadott egy – végső formájában Fülep Lajostól származó – memorandumot, melyben telepítést, új örökösödési törvényt és radikális földreformot követeltek, ez utóbbit „a magántulajdon elvének evangélium szerint való újra megfogalmazása alapján” (Denke 1983: 21; Denke 1993a: 198–200; Havas – Ohati Nagy – Sebestyén 1973: 52–53). Erdei Ferenc már 1938-ban is előadója volt a szárszói Faluvezetők konferenciájának (Kulifay 1983: 43, 42).²⁸ 1936-tól egyetemi istentiszteleteket kezdtek tartani a fővárosban. 1942. februárban Budapesten szerveztek munkás-paraszt-értelmiségi konferenciát (Havas 1982), s ugyanezen év nyarán már együtt szerveztek (Testvériség néven) konferenciát a Magyar Élet Könyvbarátainak társaságával (Havas 1993; Havas 1994: 163–164).

A SDG-n belül a Kabay Márton Kör formálisan 1940-ben alakult meg. A labancellenes, paraszti származású prédikátor nevének választása a kör függetlenségi és plebejus törekvéseire utal. Vándorkönyvtárakat hoztak létre, sváb területeken folytattak magyar agitációt, utat találtak a munkásifjúsághoz és a népi írókhoz (Havas – Ohati Nagy – Sebestyén 1973: 44–47; Kiss é. n.: 44).²⁹ A kör „kimondottan a különböző foglalkozású, vallású és világnézetű fiatalok érdekében” működött (Kiss é. n.: 3).

A főiskolás sorból „kiöregedett” SDG-sek adták a szervezet szenior tagságát (Havas 1993a: 241–245), akik közül többen a második világháború előtt és alatt az állami közigazgatásban helyezkedtek el. Ilyen volt például Soós Géza SDG-elnök és külügyminisztériumi tisztviselő (Török 2003; Gergely 1983a). Ez több-kevesebb védettséget adott a szervezetnek.³⁰ A szervezet riválisa tudott lenni a korabeli „hivatalos” ifjúsági szervezetnek, a Turulnak (Kiss é. n.: 44), és kapcsolatban állt a Turul belső ellenzékét képviselő Fitos Vil móssal.

A konferenciák (az SDG nem csak Balatonszárszón szervezett konferenciákat) a résztvevők számára társadalmi eseményt jelentettek, ők a részvételért áldozatot is hoztak. Anyagi lehetőségeik viszont korlátozottak voltak. Ezért a „konferenciák részvételi díja mindig a minimumon mozgott”. Az SDG a „részvétel lehetőségét azzal is könnyítette, hogy ún. üdülőbélyegekből az év folyamán össze lehetett gyűjteni a konferenciázási díjat, s akkor a nyáron csak az útiköltséget kellett hozzátenni” (Szárszó 1983: 75–76). Az SDG lapjának, a *Magyar Útnak* minden 50 és 100 éves előfizetője egy, illetve két hétig ingyen nyaralhatott Balatonszárszón (Szárszó 1983: 77).

Az 1943-as konferencia az előző évi nyári háromszáz résztvevős után már a második volt a szárszóiak közül. 1943-ra a résztvevők létszáma megkétszereződött (Sebestyén 1993). A meghívó alapján Az ifjúság az új magyar szellemért című Magyar Élet tábort a Magyar Élet Barátai és a Soli Deo Gloria Szövetség együtt rendezte. 1942-ben a jelentkezési díj három, a részvételi díj pedig tizenhét pengő volt, az összes díj 1943-ra már harmincöt pengőre emelkedett. A jelentkezési felhívás szerint

28 Tapasztalatairól az SDG sajtójában számolt be (Denke 1993a: 203). Megfogalmazása („már ezek sem jámbor falusi parasztok; lázadók, türelmetlenek, nem akarnak már parasztok lenni, hanem emberek”) erősen emlékeztet Friedrich Engels angol munkásokztályáról szóló művének történeti bevezetésére (Engels 1980).

29 A tagok életrajzát közli: Havas (1983: 37–40).

30 A legfőbb védnök a háttérben Ravasz László volt (Barcza – G. Szabó 1993: 319–320). A védettség kérdése az 1943-as konferenciával kapcsolatban is fölmerült (Havas – Ohati Nagy – Sebestyén 1973: 53; Akinek 1983: 68–69; Nem mi 1983: 37; Gergely 1984: 310–311).

a tábort két hónapos nyári szervezés és falukutatás előzte meg. Ezt hatvan „lelkes egyetemi hallgató, paraszt és munkás ifju” végezte. Ők hívták meg a táboron részt vevők egy részét. A tábor felhívásában az szerepelt, hogy csak „azok jelentkezzenek, akik vállalják, hogy a maguk közösségében az ősz és tél folyamán elvégzik a tábor által megállapítandó szervezési és kulturális munkát”. A felhívásokból kiérezhető, hogy a tanácskozást nem egyszerűen érdeklődők részére szánták, hanem kifejezetten mozgalmi kádereket toboroztak, elkötelezett személyek állományát keresték.³¹

Földrajzi megoszlásukat tekintve, „a résztvevők mintegy négyötödének, 480 főnek” az adatai alapján 473 fő lakhelye ismert, ők 182 helységről utaztak Balatonszárszóra. A forrásként használt újságcikk által kiemelt települések adatai:

1. táblázat: A konferencia résztvevőinek földrajzi megoszlása

Település	Résztvevők száma (fő)
Budapest (korabeli közigazgatási határok szerint)	92
Kispest	5
Pesterzsébet	6
Újpest	4
Budapest (mai határok), legalább	107
Érsekújvár	5
Kolozsvár	19
Szabadka	20
„Visszatért területek”, legalább	44
Debrecen	10
Diósgyőr	19
Kaposvár	7
Komárom	6
Kunszentmiklós	5
Miskolc	6
Nádasd [ma: Borsodnádásd – H. K.]	6
Putnok	9
Siklós	4
Szatmárökörítő	4
Szeged	5
„Egyéb”	81
Nem említett 164 település	242
Ismeretlen	7
Összesen	480
Ebből: Bükk körüli iparvidék (Nádasd, Putnok, Diósgyőr, Miskolc)	40
Ebből: iparvidék összesen (Budapest és környéke+Bükk körüli)	min. 147

Forrás: Sebestyén 1993.

31 Példa egy résztvevői életútra: Kovács – Örkény (1982: 3–4).

Figyelemre méltó a trianoni békeszerződésihez képest visszatért területekről részt vevők, valamint az ipari területekről, kiváltképpen Diósgyőrből érkezettek viszonylag nagy száma. Hasonlóképp föltűnő a Dunántúl hiánya. Kaposvár „kiugró” részaránya minden bizonnyal annak tudható be, hogy a város közel volt a konferencia helyszínéhez, s ha ettől eltekintünk, akkor a forrásunk által megnevezett helyek közül csak Siklós képviselte az ország nyugati, délnyugati részét.

A konferencián „jelenlevők zöme Püski Sándor könyvterjesztőiből, a Diákegység mozgalom aktíváiból, kisebb részben a Győrffy-kollégistákból,³² illetve a kollégistákhoz közelálló szervezett kommunista ifjúmunkásokból tevődött össze”³³ (M. Kiss 1984).³⁴ A növekedés – közvetve – érdekes módon a könyvterjesztés egy új formájának volt köszönhető.³⁵

A saját megnevezés szerint népi, politikai ellenlábasaiké szerint gyakran népies „mozgalom a ’40-es években vált tömegesré: Püski Sándor hetven művet adott ki, Hartyáni István Bolyai Kiadója negyvenet. A *Magyar Élet* könyvhálózatnak legalább tízezer tagja volt és sok tízezer olvasója” (Sebestyén 1993). A könyvterjesztési verseny új megoldásokat követelt.

A saját boltomban – írja Püski Sándor – már az első években szépen forgalmaztam, a többi könyvesnél annál siralmasabban. A Szabó Dezső- és Kodolányi-könyvek még csak fogytak valahogy, de a többi nagyon gyengén. A legtöbb könyvkereskedőnek az volt a véleménye: mit akar ezekkel az írónak nevezett paraszttal és kezdő írókkal? Tartalmilag nem lehetett nekik különösebben kedves, de nem ez volt a fő ok, hiszen egy ügyes kereskedő mindent szívesen forgalmaz, amit a közönség keres. A közönség azonban az elején még nem kereshette, ezek az írók csak egészen szűk körben voltak ismertek. Nem láttak tehát benne üzletet, [...] be kellett rendezkednem a közvetlen terjesztésre (Püski 1983: 129–131).³⁶

Püski Sándor több alkalommal is ismertette könyvterjesztési módszerét. A közvetlen értékesítés megkezdése után néhány hónap alatt százával jelentkeztek fiatal tanárok (különösen pedig a fiatal irodalom- és történelemtanárok), lelkészek, egyetemisták, felsős diákok, munkások és parasztok az ország minden részéből. A tanárok és a papok nemcsak maguk vették és olvasták a könyveiket, hanem diákjaik és híveik körében terjesztették is, s ahogy a felsős diákok rákaptak az olvasásukra, egy részük nemcsak egyszerű könyvbarátnak jelentkezett, hanem maga is szervezővé vált. A könyvbarátok azt vállalták, hogy bizonyos kisebb összegű rendszeres havi befizetés ellenében illetményköteteket kapnak. A szervezők az addigi kiadványokról küldött ismertetőik alapján szerezték a megrendelése-

32 A névadó neve helyesen: Győrffy.

33 A kommunista fedőszervként működött Béképártból hat-nyolc fő (Havas 1993c: 284). A bibliakörök körülbelül tizenöt főek lehettek, tehát legalább negyven lelkészre volt szükség.

34 Izgalmas kérdés volna a szervezők aspirációinak bemutatása. Ettől azonban a kutatás jelenlegi állása mellett eltekintek.

35 Egy könyvterjesztési röplap másolata megtalálható a MREZsl 24. fond h.1. doboz 3. tételben: Az SDG „Kabay Márton” köre tevékenységével kapcsolatos dokumentumok kigyűjtött, montírozott anyaga és tartalomjegyzéke. [...] összeállítva: 1978. május hónap. 58. o.

36 Még ha megengedjük is, hogy nem voltak haszonelvű üzleti vállalkozások, az üzemszerűség elemei elvitathatatlanok. Érdemes volna a szerveződést a mai multi-level-marketing módszerekkel összehasonlítani.

ket. Jutalékként könyvet kaptak, így még a szegényebbek is hamarosan kis saját könyvtárat szerezhettek. „S mozgalmi szempontból az is nagyszerű volt, hogy nem őrizték maguknak féltékenyen, hanem adták a barátaiknak olvasásra, s ha valahol ott is ragadt egy-egy könyv a nagy kölcsönzésben, vettek újat és tovább kölcsönöztek. Így történhetett, hogy a vásárolt könyveket legalább 20–30-an olvasták [...]” (Püski 1983: 131; Püski 1994: 111).

Ennek a folyamatnak az intézményesülési formája volt, hogy 1940 elején a Turul Szövetség akkori kulturális vezére, Fitos Vilmos és csoportja segítségével Püski Sándor kiadója és a szövetség megalakították a Turul Szövetség Könyvterjesztő Kft.-t.

1941 tavaszán alakult ki végül is az eredményes terv a könyvterjesztő megszervezésére.

A Kálvin téri református egyház épületében működött egy népi és nemzeti kérdésekkel is foglalkozó református ifjúsági mozgalom, a Soli Deo Gloria [...].

Az SDG-s fiatalok [...] már ismerték és baráti körükben terjesztették a kiadványaimat. A velük való tanácskozások során alakult ki az az elhatározásom, hogy baráti, fiatal értelmiségi, népfőiskolás paraszti és munkásmozgalmi kapcsolatok útján országosan szervezzük meg a társadalmi könyvterjesztést egy könyvbarát szervezet felállításával. [...] (Püski 1983: 129–131).³⁷

Az SDG biztosított raktárhelyiséget. Havi bontású feladattervet készítettek. A forgalomból a kör tíz százalékot kapott. A terjesztés forgalma 1941-ben közel húszezer pengő volt, 1942-ben csak a könyvnap nyolcezer pengőt hozott (Szárszó 1983: 87; Kiss é. n.: 45; Havas – Ohati Nagy – Sebestyén 1973: 48–49; Havas 1993a: 251–254).³⁸ Az elüzletiesedést kivédendő az SDG kimondta, hogy a terjesztés nem szolgálhat egyéni nyerésszerezéssel, „bizományos csak kollégium, végzettségű vagy KIE lehet. Rögzítették, ki milyen kedvezményben, törlesztési lehetőségben részesíthető”. Az iratterjesztés könyvelését az SDG titkára havonta ellenőrizte, és ellenjegyezte (Havas 1983: 49–51).

Meghirdették, hogy aki „legalább 10 könyvbarátot szerez, a nyár folyamán az SDG bármely egyhetes konferenciáján [...] díjtalanul vehet részt; az oda-vissza utazás költségeit is” a kör fedezi (Szárszó 1983: 77).

A mozgalom a könyvnapi találkozókra és a szárszói táborozásokra [...] vált személyessé.

1943 augusztusában a második nyári irodalmi tábor már „Magyar Élet Konferencia” néven rendezték meg, mert néhány egyházi vezető félt a politikai kockázattól (Püski 1983: 132).

Összefoglalva, a közvélekedéssel ellentétben, miszerint a konferencia résztvevői politikai szervezkedések révén toborzódtak volna, valószínűbb, hogy alapvetően egy szociálisan elkötelezett hitéleti mozgalom pozitív externáliáira ráépülő, nem profitorientált üzleti hálózat (vagy amiként ma menedzsernyelven

37 Az SDG-s fiatalok jórészt a Kabay Márton Kör tagjai voltak.

38 A könyvnapi haszon tehát nyolcszáz pengő volt, ami az SDG ugyanez évi, a központra, az internátusokra és üdülőkire, a menzára és a Diák-szociális Osztályra előirányzott összeg egy százalékának felelt meg (vö. Denke 1993a: 158).

mondanánk: a kettő közötti szinergiák kihasználása) határozta meg a résztvevők összetételét.

Az SDG-nek mint vallási szervezetnek a konferenciával megvoltak a saját céljai, bár ezekről csak *post festa* dokumentum áll rendelkezésünkre. Bognár István az SDG 1943. októberi sárospataki közgyűlésén kitért a konferenciára is. Azt, hogy „különösen a baloldali gondolkodók voltak hangosak”, avval magyarázta, hogy alig van hely, ahol nyíltan és őszintén megnyilatkozhatnak. „Türelmesen meghallgattuk őket, és mikor mondanivalójuk elfogyott, akkor átvette a szót az a réteg, amelyik az elmúlt időkben mégis átment az evangéliumi mozgalmak nevelésén.” A tanulságokat az utókor által amúgy baloldali elkötelezettséggel, sőt kommunistasággal hírbe hozott (Farkas 1968) Bognár István a következőképpen szűrte le: a népi írók,

akikre a magyar ifjúság jó része, mint apostolokra tekint, [...] ma már széttöredezett társaság. Van egy hatalmi, egy irodalmi és talán egy magasabb magyar érdekekért küzdő csoportja. A magyar ifjúságot itt kell keményen figyelmeztetni és harcában melléje állni, mert a népiség evangélium nélkül nála is érvényesülési, pozícióharc lesz. Keserves kiábrándulás, szkepticizmus követi a népiséget éppen a magyar ifjúság legkiválóbbjainak sorában.

Bennünket sokszor vádolnak azzal, hogy szervezeteink révén nagyban hozzájárultunk ahhoz, hogy a népiségből a magyar ifjúság soraiban mozgalom lett. Bizony keservesen kell látnunk, hogy sok helyen a népi irodalom mögött az evangélium ügye háttérbe szorult. De talán őszintén elmondhatjuk azt is, hogy ez a veszedelem éppen a mostani konferencián erejét veszítette. Hány ifjú ábrándult ki a személyes imádatból. Ezen a vonalon kell az ifjúságot tovább vezetni.³⁹

Erdi Ferenc politikai szónoklata

A politikus, az író és az író követői

Egy későbbi visszaemlékezés szerint tárgyilagosan nézve a közönség „a nagyrészt jelen volt írók könyvein és több mindenben közösnek mondható felfogásán nevelődött, zömében egyhitűnek és egylelkesültségűnek számító szárszói fiatalság jobban csak véleményeltérésként [...] élte meg a hirtelen támadt vitákat” (Sebestyén 1993). Mégis a konferenciát az utókor közvélekedése Erdi Ferenc és Németh László táborának összecsapásaként tartja számon (Bognár é. n. a; Huszár 1989: 44; Monostori 2002). No de – mondotta egy a nagypolitika színpalái mögött kirándulást tett barátom – attól, hogy valaki paranoiás, még üldözhetik. Attól, mert a közvélekedés úgy tud valamit, ahogy, attól az még igaz is lehet. A megrögzült értékelésnek részben előérzet, részben beteljesült várakozások adnak alapot.

Németh már a konferenciát megelőzően a „félíg-meddig már az uralmát érző szellemi csöcselék” vésztörvénytészékéről írt. A konferencia hónapjában Féja Géza Magyar vonal címmel közzétett egy írást, amely egyrészt programot hirdetett

39 MREZsL 24. fond i.2. Vö. Györffy (1983: 391–395).

(önkormányzatiság, föderatív nemzetközi kapcsolatok, szabad szövetkezetek, társadalmi szocializmus), másrészt óva intett attól, hogy bárki bármelyik oldalon „idegenvezetésre” vállalkozzék (Juhász 1983: 278). Kodolányi Jánosnak a hazug és igaz ellentétére építő bevezető előadása is előrevetített valami bizonytalan, szorongató feszültséget. Ami a várakozásokat illeti, pár évvel a konferencia után Németh azt szándékolta volt írni az egyik konferencia-résztvevőnek,⁴⁰ hogy „ti politikusok akartatok lenni, s a politikáról azt hittétek, hogy taktika”, illetőleg megróni szándékolta volna, miszerint az el nem küldött levél címzettje és társai csak arra törekedtek, „hogy a beállt változásokban possibilisek maradjatok” (Varga 1993). Erdei Ferenc a háború után ugyancsak a saját álláspontjával szembeni szervezkedést vélelmezett. Mint írta: „amíg Németh László beszélt, Fitos Vilmos szervezte a hallgatóságot, és Németh László szavainak a hatását a baloldal ellen, a jobboldal javára aknázták ki” (Erdei 1947a: 103).⁴¹

Bár később, úgy egy évtizedes távlatban Németh László félreállítottsága által ugyanúgy igazolva láthatta pesszimizmusát, miként Erdei Ferenc politikai sikerei által saját döntést sürgető stratégiáját, Németh – még akkor is, ha kimondta ellenlábasainak politikusi törekvéseit – nem leplezett le semmit. Erdei Ferenc a konferencia augusztus 25-i vitázáróján nyíltan megfogalmazta, miszerint:

Németh László író, és az írói alkat [...] mesterségénél és világszemléleténél fogva a teljes világot és a teljes emberi és népi élményt fejezi ki. Éppen ezért [...] soha nem tud megegyezni az aktuális politikai vonallal. A politika mindig sorrendet követ és a hangsúlyt az aktualitásra teszi (Szárszó'43: 80–81).

Erdei az írói kifejezés képességét kiváltságnak minősítette, s evvel ugyanazt a retorikai fogást alkalmazta Németh Lászlón, mint amelyiket bő száz évvel korábban Kossuth a Gróffal szemben (Lackó 1977). Erkölcsi magaslatra helyezte, hogy ezáltal a szellemi térben korlátozza, híveitől elválassza.

A politikai vonal nem tehet mást az írói magatartással szemben, mint hogy [...] felhasználja, ha pedig szemben találja magával megnyilatkozásait, eltűri, és legfeljebb a helyére szorítja vissza. Ez a kiváltság azonban nem vonatkozik az ilyen író követőire. [...]

Számukra „harmadik út” nincs.⁴²

40 Veres Péternek.

41 Erdei beállításának értékelésekor érdemes figyelembe venni, hogy Fitos Vilmos – miként említettett – a Turul Szövetkezet „balra” elhúzni akaró belső ellenzék vezetőjeként Erdei riválisának tekinthető. Püski Sándor visszaemlékezése szerint (1984: 2–3) sem Erdeinek volt szervezett tábora: „Nem a Németh László előadásával volt Szárszón baj, hanem azzal, hogy a fiatalok egy kis hangos csoportja és velük Nagy István napi politikai akciót, háborúellenes tüntetést, az éppen időszzerű népfrontos jelszavakat akartak kiprovokálni [...]. Meg a szintén felkészült Györfly-kollégisták és velük Darvas és Veres is inkább, mint Erdei – ahelyett, hogy komolyan foglalkoztak volna Németh tételeivel, olyan magabiztos optimizmussal néztek a jövőbe, amit alig lehetett elviselni [...]”. Sebestyén László azt állítja (1983), hogy Németh László nem annyira Erdei Ferencel, mint inkább Nagy Istvánnal vitázott, aki 1943 januárjában a *Népszavában* támadta meg Németh Lászlónak a *Magyar Csillagban* megjelent Népi író című tanulmányát. Az SDG és a kollégium kapcsolatára: Denke (1993b: 371–383).

42 Szárszó'43: 80–81. Vö. Bognár Bulcsu: *A szárszói viadal*.

A politikus, hátszaga és a beszéd bemutatása

Van az iménti megállapításában valami fölényes. Ennek az érzületnek lehetnek személyiségbeli forrásai is, most azonban a szociálisakra összpontosítunk. Szétfeszítené a dolgozat kereteit, ha részletesen kellene bemutatni Erdei Ferencet és kapcsolathálóját, azt a hátszagot, amelyre politikusként alapozhatott. Erdei Ferenc életrajza többé-kevésbé ismert (Kulcsár 1988: 324–338; Erdei 1974), bár figyelemre méltó, hogy bibliográfusa és életrajzi kronológiájának megszerkesztője az 1943. augusztustól 1944. november közepéig tartó időszakról alig tud valamit (Gyuris 2010: 172–173). Erdei Sándor bátyjáról írott életrajza alapján a két szülő két különböző paraszti közegeből való származását szokták hangsúlyozni. Legalább ennyire fontos azonban, hogy szülei reformátusok voltak, s a szülői háznál gyakran találkozhatott szociáldemokrata és tizenkilences kommunárd érzelmű személyekkel (Erdei 1974: 569–570). Erdei Ferenc 1930 őszén a szegedi – de még az áttelepített kolozsvári egyetem református hallgatói által alapított – Bethlen Gábor Kör (Páll 1993: 102–103) agrársettlement mozgalmában részt vevő tizenöt egyetemi hallgatóval létrehozta a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumát. A kollégiumon belül működött az Országos Ifjúsági Bizottság szegedi csoportja. Az OIB egy kommunista befolyás alatt álló szociáldemokrata szerveződés volt. A *von Haus aus* református és szociáldemokrata kötődésekkel rendelkező Erdei ezáltal két hálózat közös pontjai közé került (Svéd [1981: 61, 84–65]; vö. Bakó – Svéd [1984: 60]). Ha a politikai-szociális tömbösödés felől nézzük (Diederiks et al. 1995: 304), akkor Erdei a református felekezeti tömbhöz és a szociáldemokrata tömbhöz egyaránt tartozhatott, rendelkezett a két tömb közötti gyöngye kötéllel is. Kedvező helyzet, ha valaki politikai szerepet kíván vállalni.

Erdei Ferenc a konferencia 24-i délelőttjén tartotta meg első előadását „A magyar társadalom” címmel.

2. táblázat: Az előadás tagolása

I.	Társadalomtudományi tájékozódás	12–13
a)	Mi a társadalom?	14
b)	Szociológia-szociográfia – társadalompolitika	15
II.	A modern magyar társadalomfejlődés	15–28
III.	A magyar társadalom a két világháború között	29–33
IV.	Társadalompolitika	33–36

Forrás: Szárszó'43: 12–36.

A konferencia jegyzőkönyve az előadás fölvezetőjében szociológusként lépteti föl. Az előadó meg is felel e titulusnak. Az első fejezet címének első szavával a társadalomtudományt idézi meg és dicséri föl. A szöveg⁴³ maga többrétű, de akár használhatnók a többfenekű kifejezést is (hiszen politikai szöveggel kapcsolatban

43 A továbbiakban az előadásból vett idézetek esetében nem közlöm származási helyüket. Az idézetekbeli kiemelések Erdei Ferencről származnak.

nem zárhatjuk ki a rejtett szándékokat sem). A jelzők és igék szintjén élénk kifejezéseket használ: *ragyogó* fejlődésről, *nagyszerű erőfeszítésekről*, *gazdagításról*, *klasszikus* tudományról, *finom* ismeretekről ejt szót. Apróságokban, burkoltan azonban kezdi kiépíteni saját pozícióit, és távolítani magát a tudományos közélettől. A többrétűség jó példája a bevezetés. Erdei 1943-ban alig egy évszázadnyira teszi a szociológia kezdeteit. Ez első hallásra a szociális fizikáról kialakított nézeteit 1830-tól publikálni kezdő, és a „szociológia” kifejezést 1838-ban is már csak újraélesztő Auguste Comte-ra és levelezőtársára, a társadalomtudományok logikai megalapozásáról 1843-ban publikáló J. S. Millre utal, a későbbiekből viszont kiderül, hogy ekként készíti elő a szövegbeli terepet (a szélesebb nyilvánosság elé 1848-ban lépő) Karl Marx számára. Erdei egy másik fogása a dicsérő diszkreditálás.⁴⁴ A figyelmes olvasónak észre kell vennie, hogy a szociológia csak *szinte* lett klasszikus tudománnyá, és hogy a szinte klasszikus tudománnyá lett klasszikus szociológia nem sokat kínál annak, aki a „társadalmi realitásokhoz” kíván nyúlni, tehát a „történész vagy politikus” számára. A szöveg azt sugallja magáról, hogy a tudomány része: „Ebbe a vonalba [ti. az (Erdei szavaival)] »[n]agy általánosságban és bizonyos elvontságban [...] sikeresen nem támadható« „történelmi materializmus”-éba – H. K.] eső szemlélettel kívánom én a következőkben a magyar társadalom történeti alakulását és a magyar társadalom jelenlegi szerkezetét felvázolni.”

Dolgozatunk avval indult, hogy a Szárszói’43-at célszerű politikai szöveggént olvasni. E ponthoz érve a célszerűség mellett magából a szövegből is meríthetünk érveket amellet, hogy nem tudósi, hanem politikusi szöveggel van dolgunk. Karl Popper 1934-es javaslata óta a cáfolhatatlanság éppen a tudományon kívüliség jele. S ha valaki azt mondaná, hogy Erdei nem valószínűleg nem ismerte a popperi kritériumot, akkor annak már csak arra kellene válaszolnia, mióta szokás tudományos szövegekben közölni azt a tényt, hogy a szöveg tudományos.

Nem e helyütt ugyan, de a szárszói konferenciától időben nem távol Erdei Ferenc el is magyarázza, miként vélekedik politika és tudomány viszonyáról (Erdei 1943a: 88). A *Termés* című kolozsvári folyóirat 1943 nyarán közzétett egy körlevelet.⁴⁵ Ebben aggodalommal fogalmazták meg azt, miszerint minden „gondolat ellenséget keres magának, és minden gondolat egyeduralomra tör. [...] Ennek egyik megnyilvánulását látjuk – írják – abban is, hogy egy-egy irányt mutató gondolat követői rendszerint nagyobb területet hasítanak ki a gondolat hatóteréről [...], mint az, aki a gondolatot a magyar köztudatba dobta”. A folyóirat szerkesztősége azt kérte a címzettektől (akik „a szellemi életünkben erőteljesebben jelentkező elvek, gondolatok főbb” képviselői), „hogy ők maguk jelöljék ki meg” gondolataik „alkalmazhatóságát, időszerűségét, kiterjedését” (Elvek, gondolatok 1943: 87).

44 Vö. „De Brutus mondja, hogy nagyokra tört, / S Brutus derék, becsületes férfiú” (Shakespeare 1955: 280. Vörösmarty Mihály fordítása).

45 A „július 10-én kiküldött levelekre bizonyos még a szárszói találkozó előtt reagáltak az írók, szociográfusok és történészek” (Kántor 1983).

Bár Erdei véleményét személy szerint a tanyarendszerrel kapcsolatban kívánták volna hallani, ő válaszában nagy részét a szellemi élet elemzésének szánta (*Függelék 11*). Nem fogadja el, hogy a szellem embere („akár író, akár tudós”) felelős volna az eszmék tisztaságának megőrzéséért, hiszen a társadalom megfelelő részei természetüknek megfelelően fegyverként használják azokat. A „magyar társadalom [...] olyan gyökeresen széttagolt szerkezet, és olyan kibékíthetetlen ellentétek szembenállása, hogy az eszmék is csak ebben a széttagoltságban és ezekben az ellentétekben élhetnek”. „Nem is csak az alapvető anyagi-gazdasági ellentét osztja így föl a magyar társadalmat, s őrlő át malomkövei között az eszméket, hanem maga az osztályellentétre épült társadalom is olyan különböző történelmi társadalomalakulások együttese, hogy abban okvetlenül szembenálló elemek kezébe kerülnek az eszmék, s természetesen képük hasonlatosságára formálódnak át.” A szöveg kulcsmondata szerint a bátorság nem az ellenfelek és nem a barátok előtti szónokláshoz kell, hanem ahhoz, „hogy merjük mutatni az elvhűség ürességét, és végeredményben sikertelenségét, s merjük az elveket és eszméket a magunk képére formálni, hogy valóságunkba lerántva” újra valóban eszmék legyenek: egy társadalom érvényes eszközei fejlődése és előrehaladása útján (Erdei 1943a: 89).⁴⁶

Visszatérve a szárszói beszédre, Szekfű Gyulához méltán mérhető retorikai teljesítménnyel állunk szemben, ami azt is jelenti, hogy amit olvasunk, nem tudományos szöveg, hanem olyan, amely saját céljaira kívánja használni a tudományt. Ezért hiába is zúznók szét fogalomrendszerét, mutatnánk rá arra, hogy a történelmi materializmusra hivatkozván valójában Hajnal István által közvetített Durkheimet kapunk, a lényegét szem előtt tévesztenők.⁴⁷ A „lényeg”, a szöveg programja az *Ib)* alfejezet utolsó mondata: „egyfelől a történelmi alakulás tekintetbevételével, továbbá a jelenlegi helyzet ismeretében, másfelől pedig a számunkra aktuális politikai célkitűzések alapján azokra az irányokra és lehetőségekre igyekszem rámutatni, amelyek a magyar társadalom átalakítását teszik, illetőleg tehetik lehetővé”.

Az *Ib)* alfejezet imént idézett utolsó mondatából a „történelmi alakulás” az, amiről az előadás II–III. része szól. Az előadás IV. része „a magyar társadalom átalakítását” célzó „irányokra és lehetőségekre” vonatkozik. Tehát arra, miként lehet és kell eljutni egy adott helyzetből egy kívánt helyzetbe. Nincs szó viszont az előadásban arról, mi is az előadó által a közönség részéről is ismertnek tekintett jelen helyzet, és mik az előadó és közönsége számára egyaránt aktuális politikai célkitűzések. S természetesen nincs szó arról sem, mi is az előadó saját célja a szöveggel. Előadó és közönsége közös aktuális politikai célkitűzésére viszonylag könnyen rátalálhatunk: ez a IV. rész, és egyben a beszéd utolsó mondata, az eredetiben is dőlt betűkkel szedve: „Tehát a mai külön úri középosztály értelmisége helyett – *a nép értelmisége*”. A mondat szigorúan véve nem kapcsolódik az őt megelőző mondatához, mely már tulajdonképpen lezárja a bekezdést. Valójában önálló

⁴⁶ A teljes szöveg a függelékben 9-es szám alatt érhető el.

⁴⁷ Másként fogalmazva hasonló véleményt képvisel: Bognár (2003b: 609–610).

bekezdésben volna a helye. Ez is csak alátámasztja azt, hogy ez egy politikai jelszó.⁴⁸ S ha ekként is tekintjük, akkor e ponton értelmet kap az előbbre közölt 1. táblázat, ami által (legalább statisztikailag) érzékelhető, kik is azok, akiket Erdei e kifejezéssel megszólíthatónak vél. A IV., társadalompolitikáról szóló fejezet a lehetséges utak közül választ. Azt keresi ki, amelyik ahhoz az állapothoz vezet, hogy előadó és közönségének a vele egyetértő része majdan a nép értelmiségének mondhatta magát.⁴⁹

Ami a „jelen helyzet ismeretében”-t illeti, talán az előadás III. része felelne meg a program ezen részének. Mellette szól, hogy Erdei maga is úgy fogalmaz, miszerint a „harmadik részben szociográfiai áttekintést kísérek meg a jelenlegi magyar társadalomról. E jelenlegi állapot azonban [...] egyetlen történeti időszaknak, a két világháború közti állapotnak az idejére terjed ki”. Ez az áttekintés azonban csak rövid nyúlványa a II. fejezetnek, négy oldal a tizenkettővel szemben, ráadásul annak a négynek egy része is a második részben elmondottakat ismétli meg.

Ezzel szemben továbbra is a negyedik, társadalompolitikai fejezetnél maradván, találunk abban egy utalást arra, hogy a magyar társadalom anticipált átalakulása „minden belső indoklottsága ellenére is az európai alakulástól is erősen függ”, illetve közvetlenül előtte: „az európai alakulás kényszere is, hogy egy ilyen irányú [ti. a magyar társadalom] »aránytalan és ellentétes« szerkezetét felborító és kiegyenlítő – H. K.] átalakulás szükségképpen be fog következni”. A másutt külsőnek is nevezett hatásokra való hivatkozásokat a második, a modern magyar társadalomfejlődésről szóló fejezetben lelünk, de arra érdemes fölfigyelni, hogy a belső változást nem a külső irányához, hanem pusztán tényéhez köti.⁵⁰

A fejlődéstörténet Szerzője már a történet kezdetén hangsúlyozza, hogy az „európai kapitalista gazdálkodás kialakulása és az európai polgári társadalom együttes kényszerítő ereje volt az, ami a magyar átalakulást kikerülhetetlenné tette”, illetve „a tényleges reformlépéseket [ti. 1849 után – H. K.][...] a bécsi császári kormány tette meg”. A következő külső (kölcsön)hatás az elbeszélés szerint az 1867-es kiegyezés: „az osztrák ipari- és pénzkapitalizmusnak és a magyar földbirtoknak a kiegyezése [...] a Habsburg-államrendszer keretében”. 1890-től kezdődően datálja a Szerző azt a válságot, amelyiknek a során a kiegyezéskor egymásra talált felek – végső soron a tengerentúli gabona miatt – szembefordultak egymással. Külső (nevezetesen: vákuum) hatásnak tekinti a Szerző a monarchia

48 Erdei Ferenc maga 1968-ban másként látja a politikai célkitűzés megfogalmazását: az „átalakulás, mint politikai program, ma a demokrácia teljes megvalósulásának a követelményében áll elő” (1968: 1298).

49 E program figyelembevételével már nem meglepő az, amiről Püski Sándor kéziratos visszaemlékezésében beszámol: „S hiába látom ma már azt is be, hogy Bibó István is nagyon hiányzott ott, ha még akkor a nevét sem ismertem, s más se nagyon közülünk. Éppen a tábor szervezése körül, de már korábban is, a társadalomtudományi sorozatom szerkesztésekor, külön gondom volt egy államtudományi szakember. Erdei Ferencnek is beszéltem erről, de sohasem említette Bibót, pedig, mint utólag megtudtam, jól ismerte a szegedi egyetemről” (Püski 1983: 133). Ennek végső soron nem mond ellent az, hogy Bibó István maga azt állította, miszerint Erdei meghívta a konferenciára (Huszár 1980: 47; Huszár 1989: 43). Nyilván hallgatónak, miközben Püski előadót keresett.

50 Bibó István szerint (Huszár 1980: 47) „most pontosan vissza tudom idézni, hogy sem Erdei Ferenc, sem én nem tudtuk világosan azt, hogy ha minket a szovjet hadsereg fel fog szabadítani, akkor utána proletárdiktatúra következik-e vagy népfrontos, többpárti kormány [...] Noha a világpolitikai szovjet–angol–amerikai szövetség jó háttér volt a számára, az itthoniak számára nem volt olyan tiszta, hogy tudtuk volna azt, hogy vajon ez a népfrontprogram elsősorban a nyugati országokra, Franciaországra és a hasonló országokra vonatkozik-e csak, ahol a proletárdiktatúra közvetlen kilátása nincs meg, de a szovjet hadsereg hatókörére nem”.

államgépezetének világháborús összeomlása miatt hatalomra jutott „radikális és forradalmi polgári” politikát. „E polgári forradalmi kísérlet után ismét inkább a *külső események hatására* [...] a *proletárforradalom kísérlete* következett”, amely felé „a külső hatások és az ezek mentén felülkerekedett konjunktúra munkásság” vitte „az alakulást”, s melynek „[v]égsősorban [...] a románok betörése vetette végét.” Tehát „ismét nem belső társadalmi erők vitték győzelemre az *ellenforradalmat*”. Anyagi erőnek vagy eseménynek minősíthető külső hatásokra innentől már csak háromszor hivatkozik a Szerző, az egyik a Tisza István reinkarnációjának láttatott Bethlen István bukását okozó 1930-as gazdasági válság, a másik „a magyar társadalomban” „hatalmas forradalmi anyag” fölhalmozásában részes külpolitikai események sora, a harmadik „Németországnak és a nemzeti szocializmusnak az európai túlsúlya”.

Az utóbb említett külső hatásokból az első és a harmadik nevén neveztetett, a második azonban nem. A Szerző a gömbösi reformpolitika utáni konzervatív fordulatról beszél itt, ami alatt vélhetőleg Darányi Kálmán kormányát értette. A forradalmi anyag a küleseményeken kívül „a belső újjáépülés meghiúsulása” miatt halmozódott föl, ez a jellemzés pedig Imrédy Béla miniszterelnök (1938. 05. 14.–1939. 02. 16.) „csodás forradalmára” illik. A külesemények, ennek megfelelő példaként: a müncheni egyezmény (1938. 09. 29.), az első bécsi döntés (1938. 11. 02.), a németországi „Kristalwoche” (1938. 11. 08.), Magyarország csatlakozása az Antikomintern Paktumhoz (1939. 02. 24.).⁵¹ A huszadik századi történelmi folyamatok tárgyalása során a Szerző nem csak anyagi, hanem szellemi hatásokat is megemlít. Ilyen hatás, hogy az „egész proletárdiktatúra a világforradalom feltételezésére épült, és [...] ez a feltevés kilátástalannak bizonyult”, de ilyen Gömbös „*újjáépítési kísérlete*” idején „a fasizmus és az éppen ekkor uralomra került *nemzeti szocializmus*” példája.

A szónoklat értelmezése

Az értelmezésre térvén, nézzük meg, mit mond szövegéről maga Erdei.

Engem felkértek, hogy tartsak ott előadást. Szervező nem voltam.⁵² Nekem sem szabtak feltételeket, hogy miről beszéljek. Én az akkori körülmények között Darvassal, a Györfy-kollégistákkal és kommunista barátaimmal is megbeszéltem, hogy ott a marxista társadalmi szemlélet alapján falukutató módszertani előadást tartok. De énnekem mindig megvoltak a historizáló hajlamaim. Most, hogy nemrég újraolvastam a Balatonszárszón elmondott beszédemet, amikor megírtam a *Kortársba* azt a kis visszaemlékezésemet, megállapítottam, hogy jól historizáltam akkor. Szóval az aktuális politikát egy teljesen történelmi társadalomfejlődési vonalba állítottam, egyszersmind a két háború közötti társadalom szociológiai elemzésével is foglalkoztam. Tehát az én korábbi munkámból folyt az, hogy egy ilyen történelmi szemléletben

⁵¹ Erdei (1974: 129) bemutatja egy visszatekintő autográf kronológiai táblázat reprodukcióját – ezen jobbra a kanonizált történelmi események szerepelnek.

⁵² Kézzenfekvő értelmezése e megjegyzésnek, hogy válasz ez azokra a vádakra, amelyek a szárszói konferenciát szervezett erők összecsapásának látták.

nézzem a világot. És tulajdonképpen ez a magyarázata az előadásomnak, én azt nem céloztam be olyan éles politikai hatásra, mint amilyen végül is lett (Erdei 1969: 25).

Az idézet alapján három plusz egy következtetés kínálkozik. A vége felől kezdve, az idézet utolsó mondata nem közvetlenül bár, de egyértelműen elismeri a politikai szándékot, hiszen csak mértékén elmélkedik. Másodjára, talán még az sem belemagyarázás, ha a „jól historizáltam” kifejezést a rankei–meinecke (és nem utolsósorban a szekfüi) felfogás szerint úgy értjük, hogy a historizálás a történetpolitikai szemlélet érvényesítése. E szemlélet által – legalábbis a historizmus önképe szerint – a historista jobban ért, lát át egy helyzetet, mint azok, akik az adott helyzet részesei. Mintha tehát Erdei azt tételnezné föl magáról, hogy képes saját helyzetét kívülről szemlélni. A harmadik következtetés, hogy a visszatekintő Erdei nem állítja, miszerint hajdanán a társadalom szociológiai elemzése lett volna a fő célja. A negyedik, nem is annyira következtetés, mint inkább ténymegállapítás, miszerint Erdei azt állítja, hogy amit a szövegről mond, azt a szöveg újraolvasása alapján mondja. A mű szerkezeti áttekintése és az Erdei visszaemlékezéséből levonható következtetések láthatólag egy irányba mutatnak, mégpedig abba, hogy a Szárszó⁴³ nem a magyar társadalomról szól, abban az értelemben, hogy nem a magyar társadalom leírása a célja, vagy ha mégis, akkor csak kismértékben és mellékesen.

A mű igazi üzenete, hogy föl kell készülni egy újabb külső hatásra, amely ismét csak társadalmi változást fog indukálni. Ez a hatás – bármi történjék is – a nép szerepének erősödésével fog járni, tehát akik e változás élére kívánnak állni, azoknak a nép értelmiségévé kell válniuk. (Az „értelmiség” szó itt a „középosztály” kifejezéssel szemben, ’elit’ értelemben szerepel.) E ponton kap az előbbre közzölt 1. táblázat értelmet, ami által (legalább statisztikailag) érzékelhető, kik is azok, akiket Erdei e kifejezéssel megszólíthatónak vél. A tábor szervezőinek célja, mint említettett, káderek toborzása volt, s a résztvevők csak részben voltak a szó ’szellemi foglalkozású’ jelentésében vett értelmiségiek. Erdei részéről tehát a ’jövő elitjeként’ dekódolható „nép értelmisége” nem csak általában vett program volt, hanem a közönségét alkotó személyeknek szóló szövetségi ajánlatnak is tekinthető.⁵³ A ’nép értelmisége’ kifejezés közvetlen jelentésében szolgálatra hív, mögöttes jelentésében presztízsre (értelmiség, mint foglalkozás), és áttételesen hatalomra (értelmiség, mint elit) utal, ezeket ajánlja. Amit kér, hogy fogadják el őt olyanként, aki megmutatja a célhoz vezető utat. Ennek a burkolt kérésnek a kibontása, a kérés indokoltságának, azaz a szónok vezéri képességének megmutatása – ez maga a beszéd.

⁵³ Szárszón tulajdonképpen „két tábor volt, sokfajta árnyalattal és átmenettel. Az egyik lényegileg Németh László irányelvét követte [...]. Bár ez a tábor is elég sok árnyalatból tevődött össze [...]. A másik a radikális baloldali tábor volt; ennek az értelmiségi része szinte kizárólag a Györfy-kollégistákból és a hozzájuk közel álló értelmiségi fiatalokból állt” (Darvas 1982: 32). A szöveg ellentmondásosságát („is elég sok” vs. „szinte kizárólag”) tudjuk be az utólagos ideologizálási kényszernek, nevezetesen annak, hogy Darvas levezethesse, miként alkothatták 1944 karácsonyától a Györfy-kollégisták a Nemzeti Parasztpárt baloldalának a magját (Darvas 1982: 34).

Hallgatóságának meggyőzése érdekében a Szárszó'43 dramaturgiailag is meg van szerkesztve. A szöveg fő feladata e tekintetben az anticipált Németh László-i vitatézisnek, a harmadik oldal⁵⁴ tézisének – amiként Erdei maga fogalmaz – a maga helyére szorítása. Elébe kellett vágni Németh László – szó, ami szó, zseniális – pápua hasonlatának. Itt kapnak szerepet az imént említett szellemi hatások: a világforradalomként említett nemzetközi szocializmus és a nemzeti szocializmus. Ezeket Erdei ki nem mondva, de az „európai alakulást” emlegetve, geopolitikai tényezőkhöz, magyarán a tengelyhatalmak és a szövetségesek gigászi harcához köti.

Az elemzésnek itt három várakozást kell egymás mellé tennie. A hivatalosat (a Kállay-kormányét) és a két azt opponálót, Erdei Ferencét és Németh Lászlóét.

A Kállay-kormány (1942. 03. 10.–1944. 03. 22.) várakozásait és e várakozások alapjait a következőképpen foglalhatjuk röviden össze. A kormánykörök trilemmaként ítélték meg a helyzetet. A társadalmi status quo – a szárszói konferencia résztvevői által éppenséggel opponált – megőrzését a nyugatiak előtti kapitulációval is lehetségesnek tartották, amire a rövid távú veszélyt a német, a középtávút pedig a szovjet megszállás jelenthette.⁵⁵ Nézetük szerint az előbbivel a nyilas, az utóbbival a kommunista uralom járt volna együtt, és mindkettőt el kívánták volna kerülni.

A szárszói konferencián részt vevők érzékelhették az olaszországi események súlyát, bár azt valószínűleg nem tudták, hogy mik azok a nagyobb folyamatok, amelyek az eseményeket előidézték. Németh László háromféle „üdvösséget” látott, a németet, az angolt és az orosz. A harmadik oldal eszerint valójában a negyedik, melynek társadalomképe az „értelmiségi társadalom”. Ez – miként az író előadásából kiolvasható – a háború utáni nyugat-európai szociális fejleményeket jól előre látó elképzelés volt. Az oda vezető út kezdetét illetően Németh azonban tévedett. Szerinte ugyanis elképzelésének megvalósulására az adhatott volna esélyt, hogy a „magyarság ennek a háborúnak a végét sokkal jobb kondícióban érte meg, mint az előző világháborúét. Háborús veszteségei kisebbek, jóléte nagyobb, ideológiája kész” (Németh 1943: 47). A történetek fényében helyzetértékelése a német megszállás esélyét és következményeit alulbecsülte.

Erdi Ferencnek ebben a helyzetben kellett politikailag – a marketing nyelvén szólva – pozicionálnia magát.⁵⁶ Leküzdendő ellenfélként vagy akár ellenségként a történelmi osztályokat jelölte ki. Történelmi áttekintésében úgy állította be, hogy ezek Tisza István új kiegyezésként aposztrofált korában (1903–1905, 1913–1917), illetve Bethlen István érájában (1921–1931)⁵⁷ és Darányi Kálmán kormányá-

54 Valójában ez Németh László kifejezése, és nem a „harmadik út”. A kifejezés értelmezése még így sem egyértelmű. Veres Péter a konferencia zárszavában odáig ment, hogy a harmadik oldalt is megkettőzte: „nemcsak itt alakul »harmadik oldal«, hanem ott is” (Györfy et al. 1983: 344). Györfy Sándor visszaemlékezésében ezt így fogalmazta meg: „a harmadik utat egyrészt képviselték Bethlen Istvánék és Kállay Miklósék: nagytőkések, liberális polgárok és földbirtokosok – és képviselte egy másik változatát a *szociáldemokrata párt*, bizonyos értelemben a kisgazdapártnak is egy paraszti demokráciát akaró része ebbe az irányba húzott” (A szárszói 1983: 27).

55 A félelem nem volt indokolatlan. A Szovjetunió 1943. júniusi álláspontja szerint „a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak kell viselnie, hanem nagyobb vagy kisebb mértékben a magyar népnek is” (Juhász 1978: 53).

56 A marketing jó áttekintése: Kotler (1992).

57 Vö. Huszár (1989: 20).

nak időszakában (1936. 10. 12.–1938. 05. 11.) tudták érvényesíteni érdekeiket. (Emlékezhetünk, hogy Erdei a kiegyezést negatív külső hatásként értelmezte, és negatívan értékelte.) Bár Kállay Miklós kormányáról nem ejtett szót, aligha kétséges, hogy Erdei a Bethlenhez fűződő kapcsolatait is ápoló miniszterelnököt is a saját nézőpontjából értett reakció erőihez sorolta volna. Erdei szemében a reakcióval szemben nem a baloldaliság, hanem a radikalizmus állt (1943-ban hajlandó lett volna írni a szélsőjobb sajtójába,⁵⁸ és hirdette a történelmi materializmus igazságát).

A radikalizmus bal- és jobboldali formái között nem a ma megszokott etikai, hanem politikai alapon tett különbséget. Így lehetségesek az olyan ma már szokatlanul hangzó megfogalmazások, miszerint „a középosztály haladóbb elemei képviselik ezt a politikai törekvést [ti. a fasizmusét – H. K.]”, illetve „ennek a vonalnak a továbbvitele a nemzeti szocializmus politikai törekvése”. Ezeket a törekvéseket azért nem tartja követhetőknek, mert „nem szilárd társadalmi képletek szándékát és követelményeit testesítik meg”. Azért nem, mert a (monopol- és „az állami irányításba fogott”) kapitalizmus rendszerének érvényes, bár elvont rétegződése a „vékony” polgári, „aránylag széles” kispolgári és „hatalmas” munkásosztályból álló lépcsőzetes piramis volna – írja a III. rész elején. Viszont – és ezt már az 1a) rész végéről tudjuk – „esetenként eldöntendő összefüggés az, ahogyan az élet és a körülvevő társadalmi szerkezet egymással összefügg”. Adott esetben az összefüggés úgy dőlt el, hogy „a nemesi-nemzeti társadalom mindmáig [1943 – H. K.] nem számolódott fel”. Megjegyzendő: Erdei nem törekedett egységes szóhasználatra. Az említett szociális képződmény előfordul az előadásban mint „nemesi vezető rend”, „rég i nemesi rend [...], mint úri középosztály (dzsentr i)” (ti. a kiegyezés idején), „történelmi nemzeti társadalom”, „nemzeti, nemesi rendszer”, „történelmi nemesi társadalomrend”, „történelmi társadalomképződmény”, „feléledt történelmi-nemzeti társadalom” (ti. az ellenforradalom idején), „történelmi osztályok”, „történelmi úri középosztály”, „történelmi középosztály”, a „rég i rend konzervatív elemei”, „konzervatív erők – lényegében az egész történelmi nemzeti társadalom”, „úri középosztály”, „történelmi alapszerkezet”, illetve „történelmi szerkezet”. Fontos azonban, hogy nem a nemességről, illetve az úri középosztályról mint olyanokról van szó, ezek csak megjelenít ői ennek az alakulatnak: a „történelmi nemzeti társadalom képviselője: a birtokos- és hivatalnoknemesség”, illetve: a „történelmi nemzeti társadalom igazi képviselője [...] a középosztály”.

Látszólag marxista mondandó, részben Hajnal István-i szavakkal.⁵⁹ Valójában azonban Wilhelm Heinrich Riehl küldi üdvözlétét. A riehl i társadalomképben a képletek – Trefort Ágoston Riehl-ismertetésében:⁶⁰ a csoportozatok – egy része a maradás, másik része a mozdulás erőihez tartozik, és a társadalom alakulása e két erő összjátékán alapul (Trefort 1862). Van a riehl i elgondolásnak még egy fontos

58 Vö. Erdei 1984.

59 Bár a nem idézett részekben fölbukkanó „munkaszervezet” kifejezés például Acsády Ignácra is visszavezethető (Acsády 1944).

60 Trefort (1862).

vonása: úgy tartja, hogy az osztályoknak van egy magja, amelybe azok tartoznak, akik rendelkeznek osztályuk lényegi attribútumaival, és van az osztályok lumpen része, ide tartoznak azok, akiket az osztályhoz tartozónak tekintenek, vagy magukat oda tartozónak tartják, de akik a lényegi attribútumoknak nincsenek birtokában. Erdei nagyon hasonló módon jár el, amikor arról ír, hogy a történelmi nemzeti középosztály egy része átveszi a polgári középosztály funkcióit („az úri középosztály szerkezetisége fellazult”), vagy amikor azt hangsúlyozza, hogy a munkásosztály jó része „hirtelenül került át a városi proletár állapotába”.

Nem tudjuk, vajon Erdei Ferenc hallott-e, olvasott-e Riehlről. A struktúrákat és funkciókat rugalmasan kezelni tudó, mégis egyszerű sémát akár maga is föl-találhatta. Mindenesetre céljait illetően egy ilyen modellre volt szüksége. Evvel sikerült ugyanis a hivatalos álláspont tri- és Németh okfejtésének quadrilemmáját dilemmává redukálnia. A redukcióra azért lehetett szüksége, hogy saját tábornak szakítsa magának. Ezt a politikai stratégiát, jobb híján, nevezzük el a gyermek-játékról „adj király katonát”-nak. Akkor folyamodik hozzá a politikus, amikor kisebbségben van, és tábora körvonalazatlan. Ekkor célszerű körülhatárolnia saját táborát, döntésre kényszeríteni az ingadozókat. Erdei esetében, látni fogjuk, nem csak erről volt szó.

Erdi úgy érvelt, hogy hazánkban a polgárság a háború után semmilyen (Németh szavaival: sem német, sem angol, sem orosz) konstellációban nem szerezheti meg a hatalmat véglegesen. Lehet, hogy csak az ideológiai elfogultság és *wishful thinking* mondatta ezt vele, de az angolszászok stratégiájának elemzése után is csak erre a következtetésre juthatott volna. A nyugati szövetségesek nem voltak finnyások, nem nagyon törődtek a céljaikat előmozdító ideiglenes szövetségesek politikai berendezkedésével, sokkal inkább a stabilitásban voltak érdekelték (miként azt, immáron a hidegháború idején, az 1956-os magyar forradalmárok is megtapasztalhatták). Tehát Erdei elemzésében a jövő vagy a számára nem kívánatos szociális status quo, vagy a munkásosztály uralma. Tudatában volt annak, hogy „szervezete, programja és politikai iskolája” a munkásoknak van, világosan látta viszont, hogy a népesség hatalmas része paraszt vagy paraszti eredetű. Ebből joggal következtetett arra, hogy akár közvetlenül a munkásság, akár a polgári társadalomrész bármelyik osztálya mellé állván számára nem terem babér. Ha a konferencián magán saját tábornak a harmadik oldal hívei közül kellett is szakítania, nagyobb léptékben gondolkodva, az elhatárolódás – az ideológiának tett minden hódoló gesztus ellenére – a szárszói telep kerítésén kívülre, a szervezett munkásmozgalomnak is szólt. Az igazi, kétszeresen is harmadik utas tehát a szárszói beszéd Erdei Ference volt.⁶¹ Van azért ebben az állásfoglalásban is csavar. Az elhatárolódás erőit sejtet,⁶² hiszen egyébként könyörögnie kellene, engedjék csatlakozni. És valóban. A már említett Böhm Vilmos ugyan már a konferencia után, szeptember 1-jén (s ezért nem zárható ki, hogy annak hatására) azt

61 Salamon Konrád (1983: 5–6) elemzése más eredményre jut. Ő alapvetően elhibázottnak látta Erdei politizálását, mint írja: „a politikai holnapután felvázolásával nehezebbé tette a politikai holnapért folytatott küzdelmet”.

62 Erre használta Csanádi Mária a „fantomtömeg” kifejezést, vö. Csanádi (1995).

a – túlzó⁶³ – felvilágosítást adta a briteknek, hogy a „Parasztpártnak,⁶⁴ amely korábban igen gyenge volt, most legalább egymillió tagja van, a szakszervezeti tagok száma tavaly november óta 300 000-re növekedett. Magyarországi viszonylatban ezek szinte hihetetlen számok. Ezek a baloldali pártok őszintén demokratikus érzelműek és a szövetségesek barátai” (Juhász 1978: 218).

Ha tehát Erdei azt javasolta közönségének, hogy legyenek a nép értelmisége, akkor ebből rá nézve az kellett következzen, hogy saját maga tűnjék föl a harmadik erő vezéréként. Erre szolgált a társadalomképbe rejtett dramaturgia. A történelmi nemzeti osztályokat úgy állította be, hogy természetük szerint reakciósak, viszont történelmileg beágyazottak, ők rendelkeznek a nemzetfogalom tartalma fölött. A polgári társadalom osztályai korszerűek ugyan, de nem beágyazottak, tehát céljaikat elérendő nem tudnak a tömegekre támaszkodni. Az általa kínált képen a strukturálisan polarizált társadalom funkcióit tekintve kevert, se nem egyértelműen jó, se nem egyértelműen rossz. Így állította elő Erdei Ferenc azt a – ismét a marketing nyelvén szólva – *niche*-t, amelynek betöltésére a nép értelmiségeként ajánlkozhatott (Bognár 2003b: 607–608). Ha gondolatmenetünk elfogadható, akkor a szerkezeti polarizáltság nem a társadalom valamiféle benső, lényegi tulajdonsága, hanem – döntés, mégpedig egy jól végiggondolt politikai döntés eredménye volt.

Nem mondhatjuk azt, hogy Erdei Ferenc akár Szárszó'43-, akár Valóság'76-beli társadalomképéről csak így lehet gondolkodni. Egy eddigi értelmezési nehézséget azonban sikerülhet kiküszöbölni. „A fenti társadalompolitikai elképzelések [ti. egy polgári demokratikus, majd szocialista átalakulás – H. K.] azonban nem levezethetők *A magyar társadalom* történeti elemzéseinek szemléletéből” – írja Bognár Bulcsu, joggal mutatván rá arra, hogy Erdei nem tudott áttérni a *van*-ról a *legyen*-re (2003b: 608). Jelen írás szemlélete szerint nem is kell levezetni, ha ez egy politikai szöveg, akkor a *van* pusztán a *legyen* szolgálóleánya. Nézetem szerint az eddigiekből Erdei esetében tudomány és politika viszonyára még egy következtetés adódik. Erdei számára a tudomány nem az ismeretek alapjaként, hanem az emberek fölé emelkedés eszközeként szolgált.

A szárszói beszéd utóélete csak alátámasztja ezt. Erdei Ferenc 1947-ben elvégezte szárszói nézeteinek nyilvános revízióját (1947a, 1947b, 1947c). A Magyar Közösség és a Szabadságpárt elleni fellépése kétségen kívül a hatalom rablásába került politikus intellektuális mélypontja. Innen visszatekintve Németh Lászlónak kell igazat adnunk: Erdei Ferenc és küzdőtársai a politikának csak a technikáját sajátították el. Ha Németh László „távollátásban” szenvedett, akkor (kis megszorítással) Erdei Ferenc „rövidlátó” volt – az óvások ellenére nem mérte föl optálásának távolabbi következményeit.⁶⁵

63 A Parasztpártnak „nem voltak vidéki szervezetei, illetőleg csak a parasztújság olvasói, vagy a *Szabad Szó* olvasói körében” mondotta Erdei Ferenc az 1945-ös állapotokról 1965-ben (Karsai 1965: 7).

64 A párt 1939-ben kétszer is megalakult. Erdei a párt „második”, makói megalapításakor az egyik alapító volt (Erdei 1969).

65 Kínálkoznak a „túlfeszült lényeglátók” és „hamis realisták” bibói fogalom párja – tudatosan nem élek vele. Erdei huszonöt évvel később így vélekedett téves jövőfelméréséről: „Egy valami azonban teljesen hiányzott az én gondolkodásomból is, gondolom, a többiekéből is: olyasmiknek a sejtése, ami később a »személyi kultusz« címet kapta. Hogy

A kis megszorítás a népi demokrácia és a szovjet megszállás természetével kapcsolatos elképzelések természetére vonatkozik (Huszár 1989: 51). Erdei Ferenc a kommunista vezetők közül Révai Józseffel volt közelebbi kapcsolatban, és föltehetőleg Révai a szerzője annak az 1945 tavaszáról származó szegedi röpiratnak, amelyik történelmileg is konkretizálta, mit is kívántak a kommunisták a „népi demokrácia” kifejezéssel értetni. A több efemer példa között (első jakobinus köztársaság, februári orosz forradalom stb.) szerepel két komolyabb példa is, a távoli „kínai szovjet területek” s a közeli „jugoszláv köztársaság”. Természetesen nem kerülheti el figyelmünket, hogy e röpirat utolsó mondata szerint is a „népi demokráciában vívott harcok megedzik a munkásosztályt, a dolgozó parasztságot, a kommunistákat [...], s előkészítik őket még fontosabb feladatok megoldására, a proletárforradalom kivívására” (Péter 1967: 64). A szovjet megszállás alatti lehetőségekre egy magánlevélből idézek: „Az ország nagy része abban a képzelgésben él, hogy rövidesen megváltozik minden, »bejönnek az angolok«, addig várni kell [...]. Ezzel szemben látásunk szerint egész másfelé fejlődik a helyzet: a világ két féltékére oszlik, és mi Kelet-Európával Oroszországhoz tartozunk. [...] Karácson Sándor, aki az Országos Szabadművelési Tanács elnöke és egyetemi tanár, már két éve hirdeti Finnország példáját, mely az orosz uralom alatt lett nemzeti állammá, és akkor szedte össze magát.”⁶⁶

A politika mint indulat és hivatás

Bár a dolgozat kitűzött céljához már elérkezett, végezetül röviden és vázlatosan kitér arra a kérdésre, vajon mi is lehetett a tartalma annak a szerepnek, amelyiket a kívülálló szemlélő politikusiként észlel.⁶⁷ Erdei Ferenc a szárszói beszéd idején már nem volt a makói hagyományos szövetkezetének megválasztott tisztviselője, tehát meghatalmazás alapján nem képviselhetett senkit sem. Ha nem a meghatalmazás, akkor a hivatás, mint elhivatottság volt az, ami Erdei Ferencet a közpolitika terepére vitte. Két kérdés adódik: miként alakult ki a politikusi szerep vállalására vezető elhivatottság, illetve mi volt az az indulat vagy hevület, amelyik a szerep tartalmát meghatározta. A MTA Kézirattárában őrzött személyes főljegyzések alapján Erdei Ferenc esetében a kettő nehezen választható el egymástól.

1928-ból egy imádság alakjában („Amen”) megfogalmazott eskü fogalmazványa maradt ránk (*Függelék 1.*). Az érettségiző korban volt Erdei Ferenc Isten és az emberek tömege (százak, ezrek, milliók) közé helyezi magát, mintegy közvetítőként. Az ifjú, aki előtt Atya és Fia alakja hol egybemosódik, hol elkülönül („te megcsúfolt képed”, „fiad megcsúfolt képe”), arra esküszik, hogy az Úr nevét viselő (de saját) zászlaját a magasba tartja, hogy azt az emberek tömegei követ-

a néphatalom és a szocializmus kivívása olyan dogmatizmus, voluntarizmus és személyi önkény torzulásait ölthesse, amint az bekövetkezett, arra nem voltak érzékszerveink, azért is lettünk olyan vakok és bénák vele szemben” (Erdei 1968: 1298–1299).

66 MREZsL 24. fond h.1/3. 67–68. old.: Havas Gábor „Kedves Lajoska” kezdetű datálatlan levele. Karácsony Sándor 1945-től volt az említett tanács elnöke.

67 Kifejezetten a politikus Erdeivel egy füzetke erejéig Köpeczi Béla foglalkozott (1985).

hessék. Nem közösséget kíván szervezni, mint egy lelkipásztor, hanem tömegek zászlóvivője lenni, mint egy politikus, harchan, mint egy vezér.

1930 tavaszáról maradt ránk az Összeesküvésünk című önelemző följegyzése (*Függelék 2.*). A már egyetemista, de akkor még a szépirodalommal is kacérkodó Erdei (talán beszéd-)vázlata a Halotti Beszéd kezdetére⁶⁸ hasonlító felütéssel indul, a Szózat alap gondolatának kifordításával folytatódik („nekünk nincs rajta hely”). Alapélménye a kivetettség, talán eltúlzottan is: az amúgy is vegetáló paraszti kultúrából kilépett ember, akit küldtek is – nem hivatás, hanem küldetés a része. A sajátos, de a későbbi nézeteinek fényében árulkodó szóösszetétellel polgárúrinak nevezett világot gúnnyal, tehát ellenségesen minősíti („mint hálnak a levegő”). Már itt olvasható a polgári és proletárvilág együvé tartozása is.

Ha hihetünk a datálásoknak, akkor a következő jellegzetes szöveg (*Függelék 3.*) az egyetemi Fiatalok Művészeti Kollégiumának estjéről készült. Ismét csak a távolság az alapélmény („de messze vagyok tőlük és ők tőlem”), de megjelenik az irigység („közbe azt hitte, hogy ő költő”) és a felsőbbrendűség („Állni kívül és felettük, figyelni őket, ítélni, és jön az idő, kihasználni.”) érzése is.⁶⁹ Erdei kívülállása azonban kétségbe vonható, a dolgozatban már korábban említettek alapján lehet póz vagy téves önértékelés is.

Az önelemző beszámoló utolsó mondata („rinocérosként elvonultam”) – vélhetően – Szabó Dezső hatását tükrözi. A szöveg beszélő énjének habitusa emlékeztet Szabó Dezső Az elsodort faluja főhősének jellemére.⁷⁰ Bognár Bulcsu szerint a regényhős „Böjthe János [...] nagyban hatott a fiatal Erdeire, és amely feltehetően a vizsgált korszak egészében vonatkozási pont maradt számára” (Bognár é. n. b; vö. Tóth 2010: 293). Érdemes fölidézni az 1919-ben megjelent regénynek azt a passzusát (*Függelék 8.*), amelyikben a kulturális normák tekintetében a nonkonformizmust választó Böjthe János fölmondja az emberi szolidaritást is.

1932-ből Erdeinek egy olyan szövege maradt ránk, amelyet, provokatív hangvétele ellenére, egy hitvalló közösség elé tárhatott (*Függelék 4.*). A hazai kálvinizmus érdekes jelensége az úgynevezett történelmi kálvinizmus hazai változata. Konzervatív irányzatnak tartják, s ennek ellenére szociálisan radikális eszmék képviselőinek kínált teret. A holland eredetű puritán hitvalló irányzat csak az első világháború utáni szellemi újjáépítés során lelt magyar képviselőre, ezért egy új nemzedék körébe kellett beilleszkednie. Akármiként is, Erdei politikai-szellemi fejlődésének fontos stádiuma, hogy az indulat és a küldetés mellett megjelenik a teológiai értelmű hivatás is – valljuk meg – szép megfogalmazásban: „Tán lehet a makói autonómián belül krisztusi munkát kezdeni.” Ez azonban rögtön párosul a szociális fölháborodással és a megoldási törekvés nonkonformizmusával:

68 Látjátok, feleim, szemetekkel, mik vagyunk: bizony por és hamu vagyunk.

69 Erdei élete végén már másként emlékezett: „És a Szegedi Fiatalok. A munkásmozgalom és a szocializmus ideáljaival sorakoztunk fel mint akkori egyetemisták, akár értelmiségi, akár paraszti származásúak voltunk. József Attila és Radnóti Miklós a történelem magaslataira nőttek fel közülünk, de figyelemre méltó a többi pálya is” (Erdei 1971: 153).

70 Köszönet Bognár Bulcsunak, hogy a Szabó Dezső-hatásra fölhívta figyelmemet, és rendelkezésemre bocsátotta kéziratot tanulmányát: Bognár Bulcsu: Szabó Dezső, a harmadik utas elképzelés forrása. A magyar organikus társadalomfejlődés radikális ideológiájának hatása Erdei társadalomfelfogására.

„A krisztusi tan socialis oldalát kifejezni: Nagy parancsolatán nyugvó erkölccsel fordulni szembe e világ jelenségeivel.”

A katonaság kettős érzéssel tölti el (*Függelék 5.*): megfogalmaztatja vele, hogy akár árulásig elmegy, ha hazájáért kellene harcolnia, de a katonaságtól el kívánja tanulni, miként kell „emberekkel bánni, tömeget vezetni”. Ki akarja ismerni a hadsereget, mint társadalmi alakulatot. A kései olvasó számára ugyanakkor figyelemre méltó, hogy tapasztalatainak e fogalmazványbeli összegzése egyáltalán nem a kettős társadalom képzetét kelti. Ami ennek az elképzelésnek az irányába mozdíthatja, az inkább az a körülmény, amelyiknek a révén a fogalmazvány is ránk maradt: Erdeit megfigyelték, s e levelére is alapozva, a katonai törvényszék fogházbüntetésre ítélte.

Most már csak a mondanivalót kellett megformálni, s ha szemügyre vesszük a *Függelék 7.* tételét, láthatjuk, hogy a társadalom többdimenziós tagolása már itt is megjelenik. Érdekes módon kevesebb indulattal, mint később (Bognár 2010: 28). A harmincas években Erdei több konfliktusba keveredik (1934-ben már túl van első börtönbüntetésén). Börtönnaplójának érdekes följegyzése a MacDonald angol miniszterelnökről, Prohászka Ottóról és a katolicizmusról (*Függelék 6.*). Szociális radikalizmusának viszont még sokáig nincsen kifejezett közpolitikai iránya. Az 1940-es évek elején belemegy egy politikailag veszélyes szellemi kalandba – a szélsőjobboldali Egyedül Vagyunk pályázatára beküld egy írást. A lap szellemi szintjét és Erdei írását összehasonlítva, arra kellett számítnon, hogy elutasítják. Meglepő, és szerzője számára a későbbiekben politikailag – föltehetőleg – nagyon káros lehetett, hogy az írás eljutott a kefelevonat fázisáig (Erdei 1984).⁷¹

A fronton való 1944. október 22–26. közötti átkelés a politikusi szerepet tekintve azt jelentette, hogy Erdei Ferenc kilépett a „splendid isolation”, a hálózatok közös csomópontjában létező különálló szerepéből, és cselekvőleg eldöntötte a vagy-vagy kérdését.⁷² Közben azonban a krisztusi elhívás érzülete politikai nonkonformizmussá hanyatlott. Nehéz elhessegetni a gondolatot, miszerint a technicista, végső értékeitől megfosztott politikafelfogás is közrejátszhatott abban, hogy Erdei, immáron az új világban, politikusként morálisan meghasonlott, aminek jó példája a gyömrői gyilkosságok eltussolásában játszott kétes szerepe (Palasik 2010: 168–172; Závada 2004: 141–142; vö. Huszár 1989: 62).⁷³ Hosszabb távon tekintve azonban azt mondhatjuk, Erdei – bár már nem politikusként, hanem társutas tanácsadóként – megérhette élete nagy céljának megvalósulását, a parasztok betagolódását a társadalom parasztság fölötti szerkezetébe, még ha az

71 Eredeti címe a kéziratban még *Utam a „középosztály” felé*, s csak alcíme a *Vallomás...* (Vö. MTA Kézirattár Ms 5831/40–41.) Meg kell jegyezni azonban, hogy az Egyedül vagyunk 1942–1944 közötti évfolyamaiban sehol nem található sem olyan pályázati fölhívás, sem olyan tematikus összeállítás, amelyikhez Erdei írása illeszthető volna. A hasáblevonatról viszont nem zárható ki, hogy az Egyedül Vagyunk-nál készülhetett.

72 „Emlékszem egy beszélgetésre, ez a Főnyinéval és Sárközinével folyt, [...] az ő szavaikra emlékszem, mert ők föltek nekem a kérdést, hogy ti most átmentek a fronton és akkor mit fogtok csinálni? Azon túl, hogy a parasztpártot akarjátok szervezni, de hát itt háború folyik... Szóval ha be kell állni a hadsörbe, akkor ti beálltok-e? Én azt mondtam, gátolás nélkül, hogy igen, a bátyám is ugyanezt válaszolta. Láttam a megütközést, amit el is mondtak, hogy hát azért magyarok ellen harcolni, ez lehetséges? Én ezt akkor nem tartottam olyan erkölcsi kérdésnek, ami megállíthatott volna” (Erdei 1983: 16).

73 Palasik monográfiájának hivatkozott oldalain a kulcs a regényrészlethez is: Erdei Ferencről és gróf Révay Józsefről van szó.

eredményben nem volt is köszönet. Megérhette, mert föltehetőleg agrárszakember voltának köszönhetően kiszabadult 1956-os letartóztatása után (Sipos 2010), és részt is vehetett e betagolódás kereteinek kialakításában. Száz évvel születése után fölsejlik, mekkora szerepe volt ezáltal a kádárizmus kialakításában, de ez már egy másik történet.

Epilógus

E dolgozatban kevés szó esett Erdei szövegeinek társadalomtudományi jelentőségéről. Nem véletlenül. Tény, hogy az Erdei Ferenc-féle társadalomkép részleteiben tanulságos és gazdag. Könnyen befogadható szerkezete viszont sem rövidebb, sem hosszabb változatában nem eredeti.⁷⁴ A nem teljesen kifejlődött osztályok, illetve nem teljesen félreállított rendek tézise a marxista irodalomban legkésőbb 1932-től, a Német ideológia teljes szövegének megjelenésétől (Engels – Marx 1960: 554) kezdve ismerhető volt: „Az állam önállósága manapság már csak olyan országokban fordul elő, ahol a rendek nem fejlődtek teljesen osztályokká, ahol a haladottabb országokban félreállított rendek még szerepet játszanak és felemás-ság létezik, amelyekben ennél fogva a népesség egyik része sem tud a többi fölött uralomra jutni. Ez a helyzet nevezetesen Németországban” (Engels – Marx 1960: 74). A szépirodalom művei nagyon alkalmasak voltak arra, hogy belőlük valaki a társadalmi elitek megkettőződésére következtessen. Inkább az az érdekes, hogy ezt az irodalomtörténet kifejezetten csak a háború után fogalmazta meg (Kömlös é. n.).⁷⁵ Erdei Ferenc följegyzései viszont tanúsítják, hogy ő a szépirodalmat ilyen szemmel olvasta. A bifurkáló társadalmi szerveződések többféle nyelvezettel is megfogalmazhatók. A képlet egyik sajtószerű kifejeződése lelhető föl Szabó Dezsőnél, aki regény-a-regényben formában írta meg, a maga expresszionista faji nyelvezetével (*Függelék 9*).

Ismereteim szerint azonban első, legtömörebb és leghiggadtabb formájában Szekfű Gyula fogalmazta meg, még 1916-ban (*Függelék 10*). A *magyar állam életrajza* című művet Erdei 1927-ben olvasta, részletesen kijegyzetelte, és visszaemlékezése szerint egészen megszállította (Tóth 2010: 293). Megjegyzendő: Szekfű forrásainak ismertetésekor az idézendő részlethez azt a megjegyzést fűzi, miszerint a „VI. fejezet végső lapjain közölt megállapításokhoz közismert tények alapján jutottam” (Szekfű 1923: 238). Írásomat egy szubjektív érdekességgel zárandó: Szekfű Gyula formulázásával magam a szárszói konferencián készült egyik fénykép aláírásában egykedvűen cigarettázóként megjelölt Bölöni György könyvismertetésében (1918) találkoztam. A csattanó azt a költői kérdést diktálná, vajon Bölöni azért unta-e magát, mert már ismerte a történetet? Meglehet, ha ismerte Erdei szándékait. De az előadás napjának delén, amikor az a fénykép

⁷⁴ Gondolati előzményeiről és a Valóság '76 recepciójához vezető állomásokról l. Halmos (2005).

⁷⁵ Megjegyzendő, hogy szinte ismeretlen az irodalomtörténész-etnográfus Sándor Istvánnak az a műve (1945), amelyik az irodalmi alkotások társadalomképében föllelhető kettősséget nem a társadalom tényleges kettősségére, hanem kétféle világlátásra vezeti vissza. A műre Szilágyi Márton hívta föl a figyelmet.

készült, beszédében Erdei valószínűleg még nem jutott el a Bölöni által is ismert Szekfű-formuláig.

Függelék

0.1 <Cím nélkül> MTA Kézirattár, Ms 5846/185. 9. folio⁷⁶

Uram! magam vagyok senki más nem hallja fogadd l eskümet. Még ifjú vagyok, még tudok hinni, meg itt a testem a lelkem tisztán itt <??> a tied te adtad. Erőm hitem szívem eszem a tied, te adtak<!>, hogy sáfárkodjam vélek. Sáfárkodni fogok! Uram fogadd el eskümet. És adj erőt adj Uram. Munkám nagy, de a te szentségedért semmi se nagy. El akarom végezni. Nézz szét uram, az én szemem már teli könnyel, mind a te fiad, mind a te orcád viseli és mégis de látod te Uram, szám gyöngye erőtlen, de erősítsd a szívem, karom, akaratom. Erősíts, hogy a harc le ne győzzön. Zászlóm szent, a te né<?> neved van rajta és a te megcsúfolt képed Ezrek, milliók jönnek utána. Megyünk Uram, keresztül tűzön vizen keresztül, nyiss utat az igazságnak. A zászlót én fogom vinni Uram, adj erőt karomnak<?>, hogy fenn lobogtassam, mert a te neved van rajta és a te fiad megcsúfolt képe, amely hasonlatos a te orcádhoz, százak ezrek milliók jönnek utána és én viszem a te utaidon uram. Fogadd eskümet

Amen

1928 tavaszáról⁷⁷

0.2 Összeesküvésünk. MTA Kézirattár, Ms 5846/178. 8. folio⁷⁸

„Nézetek szét, micsoda mi paraszti világunk meghasonlás, disharmonia, se hideg, se meleg vegetálás.

Én itt hagytam. Küldtek. Bevettem magam a polgári világ kulturájába. Hiszitek, hogy olyan nekem és nekünk, mint a hálnak a levegő.

Otthagytam ezt is. Hívott a proletárok hangos szocializmusa. Éreztem hogy ez, akar ellenkező<t> és mégis folytatása amannak. És szerintük egyetlen útja a fejlődésnek.

De hisz akkor rémítő az út, mert nekünk nincs rajta hely, hiába kínálják.”

0.3 <Cím nélkül>. MTA Kézirattár, Ms 5846/182⁷⁹

II/19

Műv. koll. előadása. Radnóti Miki beszélt a modern líráról. Kellett nekem a művészeti társaság, ellenállhatatlan erő hajtott. Mind ott voltak, akiket odavártam. Sőt. Rengeteg zsidó ifjú és hajadon. Amit Radnóti mondott, nem is volt fontos, ahogy beszélt és ahogy hallgatták, az ejtett meg. A társulásuk, és hogy nekem mi közöm hozzájuk. Álltam zsebetett kézzel és néztem őket. Teljesen hatalmába

⁷⁶ Nem teljes szöveggel közli Huszár (1979: 256).

⁷⁷ Más ceruzával írva.

⁷⁸ Autográf. Nem ugyanavval az íróeszkővel 1930 tavaszára datálva.

⁷⁹ Autográf. A szöveg 1931 vagy 1932 februárjában keletkezhetett (Erdei 1974).

kerített a figyelés az ítélet és az elítélés. Az a társaság volt pedig, amely az egyedül elviselhető számomra az általam ismert kulturvilágban, mégis de messze vagyok tőlük és ők tőlem. Úgy éreztem világosan, tisztán, hogy itt csak egyet tehetek én velük. Állni kívül és felettük, figyelni őket, ítélni és jön az idő, kihasználni. Gyarlók, kicsinyesek, hiúk és elbizakodottak, sok kicsi ügyeiket kavargatják buzgón és azt hiszik, a Göncöl szekerét tolják. Mondják is és el is akarják hitetni mással is.

Pedig ők a szegedi fiatalok avant garde-je. Ha valamikor bizonyosan láttam, hogy nem tudok középük elegyedni, még bizonyosabban láttam most. Az én nagy komoly ügyemhez és erőmhöz képest az ő ügyeik és erejük játék és hozzávaló kitréningelt mesterfogások.

Teljesen felolvadtam és jól éreztem magam a kívül álló, játékaikat néző szerepében. Buday elnökkölt és nagyon jól érezte magát az elnöklésben, bólintott, lenézett, szétnézett, és azt hordozta a haja fodrában, szemüvegében, hogy itt van valaki, aki mérvadó, az én vagyok. Egyáltalán csak az a fontos, hogy én itt vagyok és ti idejöttetek nézni engem. Itt van Radnóti <s ő>⁸⁰ azért beszél, mert én akarom. Beszélt is, Miki, zsidósan, viccesen andalogva, közhelyeket és egyénieknek vélt féligazságokat, közbe azt hitte, hogy ő költő.

És hallgatták az emberek! Sok zsidó leányzó hiszterikusan helyeselt a sexualisan és socialisan pikáns helyeken. Reitzer tudósan figyelt igenelve vagy hibáztatva bólintott. Szeretője – szépszemű Judit – pedig riadva figyelt és csitította kétségeit, mert hát jó itt és nem is lehet másképp.

Bibó Pista pedig hozzám csiholta elméje acélját, de mihelyt feltűnt a láthatáron Hont Erzs, azonnal elfelejtettem és a művésznő csatlósává szegődött.

Hont Feri pedig marxi bizonyítást kutatott, és mivel nem talált, hamarosan elvonult.

Ez előadás után rinocérosként elvonultam.

0.4 <Cím nélkül>. MTA Kézirattár, Ms 5846/185⁸¹

Az egyház mint a vallási élet kerete Krisztustól régen elválva legitimálja a legkrisztustalanabb állapotokat.

Történelmi és társ. tény az egyház: egy kapitalista Krisztus alapján.

E kereten belül végtelen örömmel üdvözölnék egy krisztusi mozgalmat: reformatiorum reformatiot

De a S.D.G. nem az. Egy komoly reformatios mozg. éppúgy szétvetné az egyház kereteit vagy elszakadna, mint Lutheré.

Sőt az egyházat tagadná. A reformátorokat az egyházon kívül kell keresni. A S.D.G. így az egyház támasza és ezt erősíteni = az egyházat erősíteni.

Ezt nem tehetem. Sőt Krisztus követeli, hogy a pénzváltókat és kufárokat verjem ki a templom tornácából.

⁸⁰ Bizonytalan olvasat.

⁸¹ Autográf, kék tintával. Bekezdések megőrizve, sortörések kiiktatva, elírások javítva. Nem teljes szöveggel közli Huszár (1979: 264). Kapitalizmus és kálvinizmus viszonya „benne volt a levegőben” – vö. Barcza (1993: 41–42, 54).

De szerencsére vannak reménységek. Másképp nem is jöttem volna ide. Tán lehet a makói autonómian belül krisztusi munkát kezdeni.

Trivialiter

A krisztusi tan socialis oldalát kifejteni: Nagy parancsolatán nyugvó erkölccsel fordulni szembe e világ jelenségeivel. Nem alamizsnára buzdítani, hanem olyanná építeni a világot, amelyben ember úgy szereti felebarátját, mint magát.

Ha ilyen munka a S.D.G. egészét és az egyházat kihívná maga ellen, ám legyen: nem dicstelenek a példák ezen a téren Krisztustól L. Kalvinig és Lutherig.

Soli deo G-ban Makón⁸²

1932 márc 19 Erdei⁸³

0.5 Erdei Ferenc levélfogalmazványa Erdei Sándorhoz (datálatlan, legkésőbb 1932. november)⁸⁴

Induljunk el a legtetetjén. Mitőlünk, kp-októl elvárják, hogy fölfogjuk a katonáskodás célját, és ez irányítsa minden lépésünket. Ez a cél pedig: minél jobb harcolás a hazáért stb. a körül leselkedő ellenségek ellen. [...] A katonáskodás hangoztatott célját nem tudom komolyan venni, azt t.i., hogy a hazát védjem. [...] [N]em tudom létezőnek és valóságosnak hinni, hogy ezért és így törjenek egymásra az emberek. Szóval jó kis romantikus vagyok a vérharccal szemben. Nincs, mert rossz, mert képtelenség. Persze azért volt van, és lesz. Én azonban nem leszek ott, akár áruló leszek, akármi, de ilyen harcot nem fogok végig harcolni.

Kettőt azonban fogok csinálni, azaz hogy egyiket csinálom is, csinálni fogom azt, hogy az én bőröm kiteszem a veszedelmek elé és a más vérét is ontom esetleg, de ezt nem a hazáért teszem, azt sejtet. Most is csinálom, pedig azt, hogy katona vagyok, és katonásdit játszom. És megsúgom neked öcsém, hogy kedvvel csinálom. [...] Csak azt kell még hozzá tennem, hogy további komolyabb cél nekem itt, hogy magam testben alaposan megedzem, megtanulok emberekkel bánni, tömeget vezetni, és megismerem az ennek a világnak egy számottevő darabját, a katonaságot mint társadalmi réteget. Persze nem kell mondanom, hogy minden egy további célt szolgál.

De te még nem is tudod, mi folyik itt és mi történik az emberekkel. Tudománybeliek azt mondják, az ember belép egy organizmusba orgánumnak. Gépbe géprésznek. Embereknek itt az a szerepe, hogy egy célt szolgáljanak, más emberekkel összedolgozzanak. Persze az emberek általában nem ilyen egyoldalúak és nem precízen egyoldalúak. Hát azt csináljál először itt az emberekkel, hogy mind egyformára – még mindet – képezik, és pedig egy ős géprésszé, olyanná, amelyekkel mindent lehet csinálni. [...] Ez persze magában nem volna baj. Az emberek többen csak úgy dolgozhatnak, ha organizálódnak. Csak a mellékkörülmények rettentesekek (nem nekem, hanem általában). Először is: azok, akik már bent vannak a

⁸² Fekete tintával.

⁸³ Kék tintával.

⁸⁴ Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár 686. fond, 362. tétel: Erdei Ferenc hadbíróági ügye (1933). Autográf és gépi leiratok fénymásolata. Az első géptírt oldalról készült másolat eredetijén pecsét: A Hadtörténelmi Levéltár tulajdona. Erdei Ferenc 1932. ősszel vonult be katonának. Vö. Huszár 1989: (25–26).

gépben, azok mindazok irányában, akiket mozgatnak és akiket beletanítanak a gépbe, azok visszaélnék a helyzetükkel. Másodszor pedig az emberek különben is nagyon kevésoldalúak és ennek tetejébe itt igyekeznek kipusztítani mindent, ami nem esik a katonai vonalba[...]

Az újoncokkal úgy bánnak, mintha nem is eleven emberek lennének. [...] Ebben az altisztek a legfőbb vitézek. Öcsém, a civil világban nem is lehetne ilyen ronda embereket látni. Szinte kivétel nélkül olyan úri színeket vesznek föl és ezzel összhangban a legbarbárabb dolgokat művelik. A tisztek annyiban előbb állnak, hogy elviselhetőbb formában elviselhetetlenek. A legfőbb disznóság csak ezután következik: mivelünk kivételt tesznek. [...] De ennek tetejébe az altisztek szeretnék velünk kitolni, de nem mernek, mert egy év múlva őrmesterek leszünk és visszaadhatjuk nekik, hanem például nálunk az oktatónkat piszkálja az újoncszaksz-parancsnok. Mondom, magában az nem rossz és baj, hogy géprész lesz az ember. Még az is tűrhető, hogy minden mozdulás, mindennek a helye elő van írva, mert az esetek többségében az optimális helyzet van előírva. Ez kivált nekem jól esett nagyon, mivel, hogy bizonyos dolgokban nem bírom a rendetlenséget. [...]

Másik bajos mellékkörülmény, hogy igyekeznek az embert egészen géprésszé tenni. Pl. bár elő van írva 4–6 óra teljesen szabad idő, nem nyughat az ember egy percig sem a katona dolgoktól. Mindegy, hogy kártyázik, nőkről beszélne vagy a társ. organizálásáról merengne, egyaránt zaklatják. [...]

Persze, az emberek, ha kevés oldalúak is, azért teljesen katonának lenni nem tudnak, ha 9 évig szolgálnak is. És ha 4 szusszanásuk van, mást is csinálnak és másképp, mint katonásan. És itt jön Freud igaza: kb. egyenlő mértékben kettő foglal le minden energiát: önfenntartás és fajfenntartás, evés és párázás. Semmi másról nincs szó. Ami több benne, azt lefoglalja a katonaság.

De attól eltekintve, hogy haszontalan célra szervez a katonaság, és sok súlyosbító mellékkörülmény van, mégis azt mondom, hogy az a kis nevelés jót tesz az embereknek. Mert bizony rettenetesen tehetetlen egy regruta és gyarló.

Hogy nehéz megerőltetés-e a dolog számomra, arra csak azt felelhetem, hogy suszterizmus az egész egy jó kemény aratáshoz, testben, lélekben egyaránt. Persze csak úgy és azért, hogy én soha sem merülök el a katonáskodásban és a katonák kedvteléseiben, hanem mindig tudom, hogy miért vagyok benn, és mit nyerhetek, és ha van időm, csinálom az én mesterségemet, olvasok és tanulmányozom az embereket.

0.6 Börtönnapló-bejegyzés, 1933. június 30.⁸⁵

Sokféle tépelődésem közt nagy hasonlatosságot ismertem fel az én útjaim és McDonaldéi közt. Ő is paraszt. Ő is idealista szocialista, én is. Mindenesetre szeretem nagyon az öreget és jólesik elmerengeni felőle.

Mostanában sokat olvasok katolikus dolgokat. Pápai bullákat stb. Nagyon tisztességesnek látom őket, csak éppen nincs érzékük ahhoz, hogy a valóságba

⁸⁵ McDonald valójában James Ramsay MacDonald (1866–1937) brit politikus, a Munkáspárt megalapítója, kétszeres miniszterelnök. Prohászka Ottokár (1858–1927) magyarországi katolikus főpapa, székesfehérvári püspök.

vigyék ezeket. Nincs politikájuk. Most férkőztem Prohászka közelébe is. Nagyon szeretem, nagyon az én emberem McDonalddal együtt. A különbség köztük és köztem csak annyi, hogy én az isteni és evangéliumi mértéküket a humánus jobb részének ismerem, de ez nem alapvető, azt hiszem a kettő szintézisbe hozható. (Erdei 2010b: 50.)

0.7 *Osztálytudat, osztályharc (Erdei 1934: 98–99)*⁸⁶

Telkes gazdás és zsellér ép úgy megváltoztathatatlanak és eleve elrendeltnek vette a rendi vagy később az osztálykülönbségeket, mint a tél hidegét, meg a nyár melegét. Soha még csak a gondolatai sem törték át a határokat. Belenyugodott az osztálykülönbségbe, legfeljebb enyhítéséért esedezett vagy harcolt olykor. Ez az osztálytudat ép oly erős és csökönyös volt, mint a modern osztályharcos proletáré, csak ellenkező előjelű. Amaz az osztálykülönbségek igénylése volt, emez pedig a tagadása, [...]

Gazda és zsellér közt akkora volt a különbség, amekkora az urakhoz való lojalitás keretein belül csak lehetséges. De ez a különbség egészen másféle volt, mint az úr és paraszt közt való. Amaz átléphetetlen és minőségbeli, emez mennyiségbeli és átléphető, sőt minden zsellér föltételezte, hogy vagy ő vagy utódai átlépik [...]

Mivel az osztálytudat belenyugvó volt, az osztályküzdalem elsősorban negatív maradt: védekezés minden változtatás ellen, akár paraszt, akár úr kezdeményezte. Itt a kulcsa minden parasztnyelvés kudarcának. A társadalom szervezete, valami emberen túli, azon még az urak sem változtathatnak.

0.8 (Szabó 1989: 265)

„János reggelig nem tudta behunyni a szemét. [...] Már fél kilenc volt, [...] odaállott az ablakhoz. Bámult. Szobája a Bercsényi szállóban volt [Ungvárott – H. K.], s ablakából egy Szobránc felé tántorgó végtelen, nyomorult trént látott. Két felől az út szélén megállva, a közönség lusta bámulással nézte a vánszorgó gyászmenetet. Szemben ablakával, egy kis bank háza előtt, Belényes Schwarcz [magát zsidó hitűnek valló terménykereskedő – HK] vizsgálta a jelenetet. És a tovacsurgó nyomorúság partján ez a duzzadt, zsíros, gőgös embergomba éles, szemérmetlen felkiáltása volt a jóllakásnak, a könyörtelen sikernek. Fél kezében ezüst botja volt, másik kezével szemüvegét igazgatta. Tokája feszült az erősen érzett tekintélytől. És ekkor valami bevillant János szemébe.

A bank háza mögött egy sokkal magasabb épülő félben lévő ház állványai meredeztek. Egyik állványon, mely majdnem egy szintben volt a bankház fedelével, már felhordva, oszlopokban voltak az óriási, külső díszítésre való kőlapok és ott várták a háború végét. A sok esőtől s az állvány lassú, észrevétlen görbülésétől ebben a percben egy hatalmas súlyú kőlap elvált társaitól s lassú csúszással rá-siklott a bankház tetejére. A szelíd hajlású tetőn lassú, lassú mozgással, mintha fáradt, lusta végzet mozgatná, haladt lefelé éppen Belényes Schwarcz feje felett.

⁸⁶ Az idézett rész újra megjelent: Erdei (1974: 31–33).

Jánosnak bő ideje lett volna feltárni az ablakot és lekiáltani a figyelmeztetést. Lenézett a pénzemberre. Az az arc mint egy mindet egybe tömörítő összegzés állott ott a világháború szélén. A kő csúszott, csúszott tovább. János hátratette a kezét.

Egyszerre aztán egy óriási sikoltás tépődött fel az emberek véréből. A trén megállott, a lovak visszatorpantak. A milliók Napóleonját a mázsás kő odaverte az aszfalthoz. Mintha a háború bosszúálló ökle ütötte volna le. Vérékása és levetkeztetett csont vonaglott ki a kő alól.

Jánost már nem érdekelte a többi dolog. Visszafeküdt az ágyba. Édes átmelegedésben jött testébe a késlekedő álom s elaludt mosolyogva, mint az erő, amint az egészség, mint a megelégtelt igazság.”

0.9 (Szabó 1989: 310–312)

„A regény kétségbeesett kiáltás volt a pusztuló magyar fajért. A magyar fajért, melynek vérért csapra ütötték, a földet kihúzták alóla, gyermekei elpusztulnak az éhségtől. Magára hagyva, idegenül, mint egy vak Sámson tántorog idegen közép-osztály, idegen sajtó, idegen irodalom és idegen élvezők előtt. Bemutatta azt a tragikus utat, amelyet a magyar faj tett a zsidó faj fejlődése mellett. A magyar fajt a demokrácia úgy érte, mint úszni nem tudót a hirtelen áradás. Sem múltjában, sem képességeiben, sem moráljában nem volt elkészülve a szabad versenyre. A nyugati nemzeteknek a kifejlett polgárság. erős ipari és kereskedelmi élet kitűnő előiskola volt, hogy teljesült ügyességgel és ránevelt izmokkal kezdjék meg a demokrácia lihegő futását. Nálunk egész életmódunk, egész morálunk, az élet felé nyúló minden szervünk úgy alakult. hogy halálosan képtelenek legyünk a versenyzésre, a vérnek, húsnak ösztönös, elundorodó képtelenségével. És most jött a demokrácia, beszabadította a versenybe a zsidóságot. ezt a nagyszerű fajt, mely annyi erejével érdemli meg, hogy részt vegyen a történelem szabad építésében. És ez a faj, mely minden sajátságával a szabad versenyre született, az új éhesek tátott mohóságával vetette magát az életnek, s kápráztató iramban foglalta el a gazdasági, politikai, irodalmi, ipari, kereskedelmi, művészi élet: az egész magyar lélegzés minden stratégiai pontját. A magyar orron ütve, erőit eldugva, félre kullog a vad demokratikus rohanásból, s belezüllik valami halálíg tartó önpusztításba. És most az a faj, mely minden szabadsággal tette magát az élet urává, még mindig a régi elnyomás vad, elkeseredett összetartozásával érzi különálló védő és dacoló egységnek magát. Az a faj, mely az egyetemes ember, a nagy emberi összeölelkezés nevében lépett be az európai futók közé, most a megkülönböztető tollat viselő törzsek gögjével, félelmével és gyűlölködő szeretetével húsosodik egybe mindenki és minden ellen. A faj, mely a századok szabadgondolkodóinak kaszájával tört utat, a Legprimitívebb ősi törzsbabona acélabroncsaival köti el magát a többi emberektől s az a nép, melynek az emberi elfogultságok elleni küzdelem adott történelmi jogot, a legádázabb elfogultság bástyájaként sötétlik. A demokrácia, melynek szabad versenye beteg botorkálás, mindennapi vereség és folytonos megraboltatása a szerencsétlen magyarnak, az életet meghódító, engedelmes,

rettentő gépezet lett e bámulatos faj kezében, mely össze tudta egyeztetni a két külön világot építő ellentétet, s élethódító karmaivá tudta tenni a legforradalmibb gondolatokat s a legősibb elfogultságot. És Miklós odakiáltotta az eltiport faj kétségbeesett kiáltását: itt baj van, itt egy nagy igazságtalanság, egy nagy kitagadás történik, mely mindkét faj rettentő végzetévé lesz. Itt nem a gyűlölet, nem az ököl, nem a fogak vad csattogása segít. Nem új, ádáz harapásokkal kell beleharapni az úgyis megharapott kis országba. A szabad verseny átkos, gyilkos, dögletes demokráciája ellen ken megkezdeni a nagy keresztes háborút. És a zsidó látóknak, a hajnalló faj kakasainak kell felrikoltani a nagy veszedelmet. Hogy a zsidóság most önmagán ugyanazt a kritikát, ugyanazt a nagy emberi érvágást, ugyanazt az igazságtételt végezze el, amit a magyar faj önmagán végzett, mikor a zsidóságot asztalához ültette, s visszaadta neki az elrabolt testvérjogot. Ők maguk irtsák ki a fajból a szabad verseny sakálmorálját, ők maguk hasonítsák bele fajukat Európa nagy egységébe a becsület, a tiszta élet, az egyetemes emberszeretet újjáfürdetésében.”

0.10 (Szekfű 1923: 198–199)

„A fejlődésbeli nehézségeknek másik szülőke [...] az egész Európában uralkodó kapitalisztikus gazdasági forma”, amely „Magyarországon átmenet nélkül következett a rendi-középkori gazdasági viszonyokra. Ezen tény szem előtt tartásával megérthetjük az utóbbi [t.i. 1916 előtti – HK] évtizedek hihetetlen gyors gazdasági fellendülését, de egyúttal beláthatjuk, hogy a rohamos fejlődés során természet-szerűen nehézségeknek, surlódásoknak és hiányoknak kellett jelentkezniök. A rendi alkotmány és birtokjog megszüntetésével a nyugati társadalmi és kulturális erők tárt ajtót találtak Magyarországon, amint ez a liberális elvek, de a dolog természete szerint is másként nem is lehetett. A földbirtok felszabadult, de e hatalmas processzusból a magyar nemesi osztály, az abszolút kormány intézkedései folytán, sokkal inkább meggyengülten került ki, semmint arra objektíve szükség lett volna. Az új társadalmi viszonyok közt új magyar középosztálynak kellett volna kifejlődnie, de ennek mindjárt a fejlődés küszöbén súlyosan kellett éreznie a hirtelen bekövetkező kapitalizmus nyomását, s így nem is tudott jómódú polgári osztállyá összesűrűsödni. Mindezen bajok folytán a nemzeti kultúra ápolása tulajdonképpen gazdaságilag gyenge néposztályokra nehezedik: a kisnemességnek és az intelligenciába felemelkedett paraszti családoknak sarjaira, valamint a korábban német nyelvű városi polgárok magyarrá vált utódaira. Alattuk széles rétegben terül el a földhöz ragaszkodó és abból élő magyar parasztság, a nemzeti államnak tulajdonképpeni hordozója. A nemzeti érzésű és politikailag igen tevékeny nagybirtok, valamint a nagytőke egészben véve ugyanoly belső szervezetet mutatnak, mint a kapitalisztikus gazdasági formában élő egyéb államoknak megfelelő néposztályai. Ezen általános keretekben is feltűnő, hogy a kapitalisztikus korszak új hatóerői hirtelen betörve, rohanó munkájukkal a meglevőt sokkal inkább megtámadták és kikezdték, semmint ez állami szociális előrelátás mellett szükséges lett volna. Az új erők új képződményeket hoztak létre, melyek a lassú

történeti fejlődésben létrejöttel még nincsenek szerves kapcsolatban. Így érthető, hogy a gazdasági és szellemi kultúra a Nyugathoz hasonló legszélesebb alapokon épült fel, de az új társadalmi épületben itt is, ott is repedés és hasadék észlelhető, mind jele annak, hogy itt heterogén erőknak egy időben kellett működniük.” „A hiányok kitöltése, az akadályok leküzdése csak szervezett munkával valósítható meg: hogy pedig erre a modern alkotmányos állam hagyományos gépezetével és kapitalista gazdaságával képes lesz-e, ez a jövő nagy kérdése nemcsak Magyarországra, de az egész széttépett európai közösség minden államára nézve” (Szekfű 1923: 198–199).

0.11 A Termés kérdése és Erdei Ferenc válasza⁸⁷

Elvek, Gondolatok

Ez év júl. 10.-én az alábbi levelet küldtük a következő Íróknak: Erdei Ferenc, Féja Géza, Illyés Gyula, Karácsony Sándor, Kós Károly, Kovács Imre, Kodolányi János, László Gyula, Makkai János, Matolcsi Mátyás, Mályusz Elemér, Márai Sándor, Nagy István, Németh László, Szabó Dezső, Szekfű Gyula, Tamás Lajos, Tamási Áron, Veres Péter, Zilahy Lajos.

Kedves Barátunk!

Aggodalommal látjuk, hogy szellemi életünket az elkülönülés és a fejetlenség veszedelme fenyegeti. Minden gondolat ellenséget keres magának és minden gondolat egyeduralomra tör. Véleményünk szerint ez a jelenség nem maguknak a gondolatoknak a természetéből következik, hanem abból, hogy a rabul ejtett gondolatot szolgálóként akarja felhasználni elfogultság, érdek és szenvedély. Ennek egyik megnyilvánulását látjuk abban is, hogy egy-egy irányut mutató gondolat követői rendszerint nagyobb területet hasítanak ki a gondolat hatótéréről (gyakran szellemi életünk egész mezejét!), mint az, aki a gondolatot a magyar köztudatba dobta. Másrészt meg mintha azt tapasztalnók, hogy egy-egy irányító gondolat megteremtője vagy szószólója magára hagyja az általa képviselt eszmét, illetőleg eltér-attól.

Éppen ezért a „Termés” szerkesztősége elhatározta, hogy megkeresi a szellemi életünkben erőteljesebben jelentkező elvek, gondolatok főbb képviselőit, hogy ők maguk jelöljék meg azok alkalmazhatóságát, időszerűségét, kiterjedését nemzetünk életében, illetve indokolják meg magatartásukban mutatkozó esetleges változásokat.

E szellemi tisztázás érdekében fordulunk Hozzád is, kérve szíves válaszodat alábbi kérdésünkre: A levelünkre kapott válaszokat a feltett kérdéssel együtt itt közöljük, megjegyezve, hogy az ezután érkező válaszokat, valamint az egész kérdéscsoportra vonatkozó saját megjegyzéseinket következő – őszi – kötetünkben adjuk közre.

Erdei Ferenc:

A magyar tanyarendszerrel legbehatóbban eddig Te foglalkoztál. Amint, utóbb megjelent írásaid is bizonyítják, a tanyai települési rendszernek nagy szerepet szán a magyar vidék korszerű fejlődésében. Ez a probléma az utóbbi időben sok vitára adott alkalmat. Kérdésünk

⁸⁷ Elvek, gondolatok 1943 (Erdei 1943a).

Hozzád most az: Az eddigi hozzászólások után módosult-e véleményed a magyar tanyatelepülés jövőendő szerepéről, megvalósítását időszerűnek és alkalmazhatónak találod-e továbbra is, ha igen, miben látod ennek legrövidebb és legbiztosabb útját?

A Termés körkérdésében egy tételt tartok fontosnak és helyesnek: hogy szellemi életünkben az utóbbi években föl merült eszmék, gondolatok sorra elszakadnak megteremtőjüktől, s érdekek és szenvedélyek szolgálatában önálló életet élnek a társadalomban. Már a következtetéssel nem tudok egyetérteni: hogy tudniillik meg kell szorítani e gondolatok szószólóit, hogy álljanak helyt a kidobott gondolatért s egyrészt maguk következetesen vallják, másrészt harcoljanak a félremagyarázásuk és felhasználásuk ellen. Az eszmék életének az a törvényszerű társadalmi útja, hogy egy-egy alkotó gondolkodó, akár író, akár tudós, akár politikus megfogalmaz valami fölismerést, vagy szándékot és bedobja a társadalomba, a közvéleménybe. S mint ahogy az alkotóban sem valami-elvont szellemiségből, vagy társadalomfölötti kinyilatkoztatásból eredt a megfogalmazás, úgy a társadalom sem mint valami lezárt eszmeiséget fogadja el és használja föl az eszmét, hanem olyan értelemben, ahogy fejlődési állapota és szükséglete megkívánja, vagy megengedi, s olyan módon, ahogy a földolgozásra alkalmas eszközei, intézményei és módszerei vannak. Persze, hogy elszomorító a „szellem embere” számára azt látni, hogy a magyar társadalomban szembenálló érdekek, szenvedélyek és csoportok „lesüllyesztik” a szép és „tisztá” eszméket, s legtöbbször módosított értelemben használják föl egyiket a másik ellen. Az elszomorodás azonban ne a szellemi életben keresse a valóban beteg állapot okát, s ne az eszmék „tisztaságáért” való törekvésben a betegség orvosságát. Egyszerűen azért van mindez, mert a magyar társadalom ilyen: olyan gyökeresen széttagolt szerkezet és olyan kibékíthetetlen ellentétek szembenállása, hogy az eszmék is csak ebben a széttagoltságban és ezekben az ellentétekben élhetnek. Akkor is, ha alkotója általános értelműnek gondolta el, a társadalom megfelelő része ráismer és megkorrigálva, szóval „eltorzítva”, úgy használja föl és alkalmazza fegyverül, érvül, ahogy az természetének megfelel. Nem is csak az alapvető anyagi-gazdasági ellentét osztja így föl a magyar társadalmat, s örli át malomkövei között az eszméket, hanem maga az osztályellentétre épült társadalom is olyan különböző történeti társadalomalakulások együttese, hogy abban okvetlenül szembenálló elemek kezébe kerülnek az eszmék, s természetesen képük hasonlatosságára formálódnak is át.

Nyilvánvalóan nem ideális állapot ez, s termékeny fejlődése nem is lesz addig társadalmunknak, amíg ezeket az ellentéteket föl nem oldja. Tehát nagyon is törekedni kell egységre, s eszmék általános érvényére, azonban ez nem eszmei erőfeszítés kérdése, hanem társadalmi probléma, szóval politika.

Egyet azonban szellemi életünkön belül is lehet fájlalni s e fájlalni valón bátor szellemi erőfeszítés is segíthet. Azt nevezetesen, hogy a mi társadalomfejlődésünkben 48 óta egyfolytában halad előre egy sajátságos elviesség, az eszmék és elvek sajátságos uralma. Magas és elvont eszmék uralkodnak rajtunk, s mögülnk teljesen kiszakadt már a társadalom, vagy nem is volt mögötte soha. Tehát én

éppen ellenkező panaszra látok okot, mint a Termés szerkesztősége. Nem az a hiba a mi szellemi életünkben, hogy az eszmék „lesüllyednek”, s érdekek és harcok eszközei lesznek, hanem az, hogy még mindig nagyon elvontak és nagyon magasak, s legfőljebb a harci zaj festi át őket, de nem a társadalom reális történeti valósága fogalmazódik meg bennük. Amire a szellemi életben lehet és kell törekedni, az tehát nem más, mint hogy társadalmunk reális helyzete, gondjai és törekvései fogalmazódjanak meg eszméinkben, s ha ezek ellentétbe kerülnek egymással, s ellentétes érdekek használják egymással szemben fegyverként őket, az már nem is lesz baj, mert ez a fejlődés folyton előbbre vivő útja már. Persze az ilyenfajta reális gondolkodáshoz nagyfokú bátorság kell, s nem is egyszerű kiállás és virtus. Ellenfelekkel, az ellenkező táborral szemben aránylag könnyű hősnek és bátornak lenni, mögöttünk a hívők serege és az elvhűség védelmez a magunk körében. Ahhoz kell bátorság, hogy meg merjük mutatni az elvhűség ürességét és végeredményben sikertelenségét, s merjük az elveket és eszméket a magunk képére formálni, hogy valóságunkba lerántva újra valóban eszmék legyenek: egy társadalom érvényes eszközei fejlődése és előrehaladása útján.

Ezek után igazán csak példának hozhatom föl az én tanya-elméletemet és tanya-, illetve várospolitikai eszmémet.

Miután kora gyermekségem óta végig éltem a tanyai élet minden változatát – attól kezdve, hogy valaki az öröklött városi házból kinn gazdálkodik a szintén öröklött tanyán, odáig, hogy a pusztában házat és gazdaságot épít a maga munkájával – elképedve láttam, hogy erről az egész tanyai valóságról halvány sejtelve sincs a magas tudománynak, irodalomnak és politikának, s ebben a kérdésben üres és magas ál eszméket képviselnek a fórumon, vagy hozzá sem tudnak szólni. A konzervatív nemzetpolitikai felfogás nemzeti veszedelmet kiáltott, a tanyai paraszti nép rettenetes elhagyatottságát siratta és új honfoglalást, új országépítést: falvak telepítését követelte. A radikális haladó szellem pedig tudományban és politikában egyaránt olyan távol járt a paraszti élet problémáitól, hogy közel sem fért ehhez a kérdéshez, csak nagyon általános véleményt hangoztatott erre a részre. Ilyen körülmények között magától értetődő, hogy amikor szólani tudtam, egyszerűen megelleneztem a valóság alapján a közkeletű tanyafelfogást, s kifejtettem azt a tanyapolitikai nézetemet, hogy a világért sem összeleplezni a tanyákat, mert a tanyarendszer azt pótolja a paraszti gazdálkodásban, amit a nemzeti gazdaságpolitika elmulasztott: a termelés szakszerűsödését és a nagy kiviteli piacok kialakítását.

Amikor tovább vizsgálódtam ebben a kérdésben, s újabb és újabb vidékek tanyáit is megismertem, természetesen korrigáltam és mélyítettem felfogásomat, de távolról sem másítottam meg. Megismervén Györffy István etnografiai kutatásait, valamelyes népi romantika kapott meg és a tanyarendszerben a nomádok település ősi gyökerű, de modern fejlettségű típusát ismertem föl. Tovább élvén e világban és tovább kutatván a kérdést, hamarosan meghiggadtam és minden romantikus lelkesedés nélkül valóban olyan történeti társadalmi képződménynek ismertem meg a tanyát, ami a magyar társadalom nomád korába nyúlik

vissza, azonban a történeti alakulás folyamán messze el is fejlődött már ettől az eredettől. Társadalompolitikai felfogásom azonban szinte semmit sem változott ebben a kérdésben az „elmélet” alakulásával együtt. Kezdetről fogva az a meggyőződése, hogy a tanyarendszer olyan szerencsés népi társadalomalakulás, amely azokban az időkben – tehát lényegében ma is – amikor a magyar nemzeti fejlődés nemhogy segítette és fölszerelte volna a parasztságot a kapitalizmus versenyében, hanem inkább viasztörítette, akkor a tanyarendszerrel maga az alföldi parasztság segített magán. Egyfelől olyan üzemszámát fejlesztett ki, amely az árutermelés sikeresebb módját tette lehetővé, másrészt olyan tanya-városi közösségeket alakított ki, amely védekezni tudott a földesúri önkény ellen, önálló földbirtok-politikát folytathatott, s végül nagyszabású agrárpiacok kialakulását tette lehetővé.

Amíg így ért és tisztult tanyaelfogásom, természetesen én is tapasztalhattam eszmém érdekes, vagy szenvedélyes fölhasználását és bizonyos félremagyarázását éppen úgy, mint a szenvedélyes ellenkezést is. Mindezeket azonban nagyon érthetőnek találtam, jól ismervén a tanya valóságát és a magyar társadalom valóságát. Rögtön kezdetről fogva szemben találtam magam a hivatalos nemzetpolitikai felfogással és a „nemzeti társadalom” tanyaszemléletével. Ez a szembenállás változatlanul tart ma is és semmi remény nincs a megegyezésre. De ellenkezésre találtam – noha sokkal kevésbé élesen – a szocialista társadalompolitikuskok részéről is. A parasztság kispolgári fejlődésének az igazolását látták felfogásomban, s ebben az értelemben sokallták a helyeslésemet a tanyarendszer iránt. De kaptam helyeslést is olyat, amit szívesebben elengedtem volna és vissza is utasítottam, ha nagyon messze ment. Nagyon erősen helyeselt a liberális polgári baloldal, mert íme a városiasodást dicsőíttem és a tanyarendszerben a mezőgazdaság valóban polgáris üzemszámát fedeztem fel. Mindezt én másképp gondoltam, s most is másképp gondolom, és meggyőződése, hogy ha a tanyarendszer fejlődése tovább is sikeresen tart, akkor éppen nem olyan város fejlődik és éppen nem olyan mezőgazdasági üzemszámát épül ki, mint amelyet ők gondolnak. A vitába csak azért nem mentem bele, mert fontosabbnak tartottam a hivatalos felfogással vitába szállani, fenntartván azonban, hogy e másik oldali vitának az ideje is eljön majd. Ugyancsak sokalltam a helyeslést a romantikus népi oldalról is. Györffy István helyeslésének még örültem, mert ő tudós volt, és a felismerés helyességének örült, de amikor a fajmítosz példatárába került elméletem, mint a magyar település Európával ellenkező ősfarmja, akkor tiltakoznom kellett volna. Csak azért nem tiltakoztam, mert ezekben az időkben errefelé ismét nem elsősorban kellett védekezni a félremagyarázás ellen.

Mindamellet az a való igaz, hogy egész tanyaelméletem még nincs kisajátítva, pedig bevallom: kínálom magam a kisajátításra és akár mint gazdaságpolitikus, akár mint szociológus akkor leszek boldog, ha azt mondhatom, hogy végre nemcsak az én elméletem, vagy éppen rögeszmém ez. Csakhogy persze nem akárhova kínálom eszmém kisajátításra. Eleget hadakoztam ebben a kérdésben a hivatalos szemlélettel és tanya-politikai felfogással, tehát ide nyilván nem. Nem vitatkoztam még a polgári

baloldallal és a népi romantikusokkal, de mihelyt komolyan kezdenék kisajátítani eszmémet és elméletemet, már ellenzékük is lennék ebben a kérdésben is, és igyekezném a valóságnak azt az oldalát hangsúlyozni számukra, ami zavaró számításukat. Én a dolgozó parasztság számára kínálom elméletemet, s annak a szellemi irányzatnak, amely ezen a vonalon halad: tehát a szocializmusnak. Ha a városi ipari munkásság szocializmusa komolyan és valóságosan bele tud gyökerezni a paraszt-munkásság társadalmába, akkor ennek a közös mozgalomnak és szellemi irányzatnak, ha pedig nem, akkor meg hiúsulna ez az összekapcsolódás, akkor a parasztság szocializmusának.

Így állván a dolog, nincs mit mondanom arról, hogy a „tanyatelepülés megvalósítását időszerűnek és alkalmazhatónak találom-e továbbra is”. Arról ellenben határozott a véleményem, hogy mi lehet a tanyatelepülés „jövendő szerepe”. A jövő társadalomépítésben alapvető példája és részben kész intézménye az agrártermelés és az agrártársadalom megszervezésének.

Erdei Ferenc

ABSTRACT: Five years after the death (1971) of its author, Ferenc Erdei, a manuscript titled *Hungarian Society between the Two Wars* was published in the monthly *Valóság*, an important Hungarian public affairs periodical of the Kádár era. The paper raised considerable attention immediately, and has influenced the social sciences as well as the thinking of the broader public ever since. The original manuscript cannot be found at the moment. This is already a good reason to investigate the so-called Szárszó speech (1943) of Ferenc Erdei, a piece of rhetoric that must have been conceived parallel with the above mentioned manuscript. The speech was published during the authors' lifetime, and it touches upon all the important topics of the 1976 manuscript; although the proportion of the individual topics in the two texts is different. All this gives one the opportunity to use the speech as a key text to interpret the 1976 manuscript. The purpose of the present paper is to show that the Szárszó speech should not be read as a scholarly text but as a political one. So it was not Erdei's theory of social stratification that determined the political propositions of the text but the other way round: it was the author's political intentions that inspired the narrative on the social development of Hungary and influenced the description of the country's social structure.

Irodalom

- A szárszói konferencia négy évtized távlatából. Tizenkét résztvevő vallomása, tanúságtétele, véleménye. (1983) *Forrás*, 15(8): 20–45.
- Acsády Ignác (1944): *A magyar jobbágyság története <1906>*. Budapest: Faust.
- Akinek Szárszó a szívében van. Beszélgetés Bérci László fotóművésszel. (1983) *Somogy*, 11(4): 62–70.
- Bakó Ágnes – Svéd László (szerk.) (1984): *Az Országos Ifjúsági Bizottság. 1929–1942. Tanulmányok, emlékezések, dokumentumok*. Budapest: Kossuth.
- Barcza József (1993): A magyarországi református ifjúsági egyesületek és mozgalmak egyháztörténeti háttere a két világháború között. In Tenke Sándor (szerk.): *Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században*.

- Tanulmányok, emlékezések és dokumentumok, különös tekintettel a Soli Deo Gloria szövetség történetére.* H. n.: Magyarországi Református Egyház. 31–55.
- Barcza József – G. Szabó Botond (1993): Függelék „Szárszóhoz” és utóéletéhez. In Tenke Sándor (szerk.): *Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században. Tanulmányok, emlékezések és dokumentumok, különös tekintettel a Soli Deo Gloria szövetség történetére.* H. n.: Magyarországi Református Egyház. 314–325.
- Batár Levente (2007): A beszólás, mint beszédaktus. *Magyar Nyelvőr*, 131(4): 451–463. URL: <http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1314/131405.pdf>.
- Bognár Bulcsu (é. n. a): A Szárszói viadal – Erdei Ferenc és Németh László vitájának szociológiai, politikai vonatkozásai. *Kézirat*.
- Bognár Bulcsu (é. n. b): Szabó Dezső, a harmadik utas elképzelés forrása – a magyar organikus társadalomfejlődés radikális ideológusának hatása Erdei társadalomfelfogására. *Kézirat*.
- Bognár Bulcsu (2000): Társadalomrajz és politikai program. Erdei Ferenc korai írásairól. *Korall*, (2): 128–147.
- Bognár Bulcsu (2003a): „Csak egy rettenetes nagy söprögetés segít.” Erdei Ferenc értelmezése a magyar társadalomfejlődésről a kéziratos szövegben. *Valóság*, 46(8): 59–79.
- Bognár Bulcsu (2003b): Erdei útkeresései. A hajnali társadalomszemlélettől a szocializmus felé. In K. Horváth Zs. – Lugosi A. – Sohajda F. (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére.* Budapest: k. n., 587–610.
- Bognár Bulcsu (2010): *Erdei Ferenc szociológiája.* Budapest: Loisir.
- Borbándi Gyula (1983): A szárszói hatszáz. *Új Látóhatár*, 34(2): 233–241.
- Borbándi Gyula (1994): Magyarország 1943-ban. In Tenke Sándor (szerk.): *Hit és felelősség. A Balatonszárszón 1993. augusztus 20-23 között tartott konferencián elhangzott előadások, hozzászólások, visszaemlékezések és ígéhirdetések, valamint beszámoló a „Református önismeret és felelősség” címmel tartott egyetemista és főiskolás táborról (augusztus 16–23.).* Budapest: Magyar Református Egyház. 27–35.
- Böloni György (1918): „Szekfü Gyula: A magyar állam életrajza.” *Esztendő*, (június): 132–135.
- Csanádi Mária (1995): *Honnan tovább? A pártállam és az átalakulás.* Budapest: T-Twins – MTA Közgazdaságtudományi Intézet.
- Csite András (1997): „Leo Granberg – Jouko Nikkula (eds.): The Peasant State. The State and Rural Questions in 20th Century Finland. University of Lapland: Rovaniemi, 1995.” *Szociológiai Szemle*, (2). URL: <http://www.mtapti.hu/mszt/19972/csite.htm>
- Czettler Antal (2000): *A mi kis élethalál kérdéseink. A magyar külpolitika a hadba lépéstől a német megszállásig.* Budapest: Magvető.

- Darvas József (1982): A magyar népfrontmozgalomról, a népi kollégiumokról. Beszélgetés Kardos Lászlóval, Győrffy Sándorral és Tasi Józseffel. *Valóság*, 25(4): 26–36.
- Denke Gergely (1983): A Szárszóhoz vezető út. *Confessio*, 7(4): 17–21.
- Denke Gergely (1993a): Az SDG Szövetség megalakulása és belső élete. In Tenke Sándor (szerk.): *Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században. Tanulmányok, emlékezések és dokumentumok, különös tekintettel a Soli Deo Gloria szövetség történetére*. H. n.: Magyarországi Református Egyház. 145–233.
- Denke Gergely (1993b): Az SDG hazai és külföldi kapcsolatai. In Tenke Sándor (szerk.): *Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században. Tanulmányok, emlékezések és dokumentumok, különös tekintettel a Soli Deo Gloria szövetség történetére*. H. n.: Magyarországi Református Egyház. 365–402.
- Denke Gergely (1994): Az SDG Diákszövetség és a magyarság. In Tenke Sándor (szerk.): *Hit és felelősség. A Balatonszárszón 1993. augusztus 20–23. között tartott konferencián elhangzott előadások, hozzászólások, visszaemlékezések és íghirdetések, valamint beszámoló a „Református önismeret és felelősség” címmel tartott egyetemista és főiskolás táborról (augusztus 16–23.)*. Budapest: Magyar Református Egyház. 141–153.
- Diederiks, Herman A. et. al. (1995): *Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet. A rurális társadalomtól a gondoskodó államig*. Budapest: Osiris.
- Elvek, gondolatok (1943). *Termés* (nyár). 87.
- Engels, Friedrich (1980): A munkásosztály helyzete Angliában. Személyes megfigyelések és forrásmunkák alapján <1845>. Budapest: Magyar Helikon.
- Engels, Friedrich – Marx, Karl (1960): Német ideológia. A legújabb német filozófia kritikája képviselőinek: Feuerbachnak, B. Bauernak és Stirnernek személyében és a német szocializmus kritikája különböző prófétáinak személyében <1845–1846>. In *Karl Marx és Friedrich Engels művei 3.: 1845–1846*. Budapest: Kossuth, 11–538.
- Erdei Ferenc (1934): Egy parasztváros társadalmi szerkezete I. *Népünk és nyelvünk*, 6(4–6): 89–100.
- Erdei Ferenc (1943a): <cím nélkül>. *Termés* (nyár): 87–91.
- Erdei Ferenc (1943b): A magyar társadalom. In *Szárszó. Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata*. Budapest: Magyar Élet, 12–36. [Reprint: Erdei Ferenc: *A magyar társadalomról*. Bp.: Akadémiai, 1980. (347)–(372)].
- Erdei Ferenc (1947a): Az összeesküvők és a harmadik út. *Fórum*, 2(2): 93–104.
- Erdei Ferenc (1947b): A parasztság politikai fejlődése. *Fórum*, 2(3): 195–200.
- Erdei Ferenc (1947c): Polgári demokrácia és fasizmus. *Fórum*, 2(3): 241–247.
- Erdei Ferenc (1968): Emlékezés Szárszóra. *Kortárs* (8): 1298–1299.
- Erdei Ferenc (1969): *Visszaemlékezése. 1969. 09. 29. Kézirat*. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár, 867/1 e-36.
- Erdei Ferenc (1971): *Város és vidéke*. Budapest: Szépirodalmi.

- Erdei Ferenc (1976): A magyar társadalom a két háború között. *Valóság* 19 (4), 19 (5), 1976. 23–53, 36–58. [Reprint: Erdei Ferenc: *A magyar társadalomról*. Budapest: Akadémiai, 1980. 293–346]
- Erdei Ferenc (1980): A magyar paraszttársadalom. In uő: *A magyar társadalomról*. Budapest: Akadémiai, 81–252.
- Erdei Ferenc (1984): Vallomás egy útról, melyet sohase tettem meg <1943>. In uő: *Történelem és társadalomkutatás*. Budapest: Akadémiai, 448–452.
- Erdei Ferenc (2010a): A történelmi népi társadalom. *Szociológiai Szemle* (4), 12–42
- Erdei Ferenc (2010b): Börtönnaplója. In Varga Gyula (szerk.): *Erdi Ferenc emlékezete. Válogatott írások, tanulmányok és visszaemlékezések*. Szeged: Bába, 35–50.
- Erdei Sándor (1974): Erdei Ferenc életrajza <1972>. In Erdei Ferenc: *Emberül élni. Egy életút mérföldkövei. Válogatás*. Berend T. Iván – Szuhay Miklós (szerk.). Budapest: Gondolat, 569–665.
- Erdei Sándor (1983): Pestről Szegedre. *História*, 4(2): 16–17.
- Fábián Dániel (1971): Visszaemlékezés a Bartha Miklós Társaság kiadói tevékenységére. *Magyar Könyvszemle* 87 (4): 281–287. URL: http://epa.oszk.hu/00000/00021/00283/pdf/MKSZ_EPA00021_1971_87_04_281-287.pdf
- Farkas József (1968): Huszonöt. *Reformátusok Lapja*, szeptember 8.
- Futó Dezső (1982): A hegyaljai zendülők. Ki volt Kabai Márton? *Új Tükör*, 19(33), 08. 15.: 18.
- Gergely Ferenc (é. n.): *Az antifasiszta ifjúsági egységért*. (1942. február 15–22.) Kézirat. MREZsL 24. fond, k.1/3.
- Gergely Ferenc (1983a): A házigazda. Soós Géza emlékére. *Confessio*, 7(1): 22–28.
- Gergely Ferenc (1983b): A nagy szárszói táborok elnöke: Bognár István. *Confessio*, 7(2): 69–74.
- Gergely Ferenc (1984): Történelmi kálvinizmus és megújulás. Az SDG Szövetség 1943-ban. *Világosság*, 25(5): 306–313.
- Grant, Ulysses Simpson (1995): *Personal Memoirs of U. S. Grant* <1885–1886>. New York: Dover. URL: <http://books.google.hu/books?id=JUoGMP4xWscC>
- Györffy Eszter (2006): A református egyetemi és főiskolai gyülekezet története. In Reformátusok Budapesten. Kósa László (szerk.): *Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*. 1–2. Budapest: Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 467–480. = Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék kiadványai 4.
- Györffy Sándor et al. (szerk.) (1983): *Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete*. Budapest: Kossuth.
- Gyuris György (2010): *Erdi Ferenc munkássága. Bibliográfia és eseménytár*. Szeged: Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár.
- Hajnal István (é. n.): Az osztálytársadalom <1943>. In *Az új Magyarország*. H.n.: Magyar Történelmi Társulat, 163–200. = Domanovszky S. (szerk.): *Magyar Művelődéstörténet*. 5.
- Halmos Károly (2005): A magyar gazdaság- és társadalomtörténet-írás a kapitalizmus szelleméről. In Molnár Attila Károly (szerk.): *Szellem és etika. A „100 éves a Protestáns etika” című konferencia előadásai*. Budapest: Századvég, 153–173.

- Havas Gábor (1982): Először együtt. Fiatal munkások, parasztok és értelmiségiek tanácskozásának évfordulója. *Magyar Nemzet*, február 21.
- Havas Gábor (1983): *A Kabay Márton Kör*. Kézirat. MREZsL 24.fond k.1./8.
- Havas Gábor (1993a): *A Kabay Márton Kör*. In Tenke Sándor (szerk.): *Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században. Tanulmányok, emlékezések és dokumentumok, különös tekintettel a Soli Deo Gloria szövetség történetére*. H. n.: Magyarországi Református Egyház. 234–273.
- Havas Gábor (1993b): Szárszó 1942: Az ifjúság az új magyar szellemért. (Testvériség konferencia Balatonszárszón 1942. június 29-től július 6-ig.) In Tenke Sándor (szerk.): *Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században. Tanulmányok, emlékezések és dokumentumok, különös tekintettel a Soli Deo Gloria szövetség történetére*. H. n.: Magyarországi Református Egyház. 274–282.
- Havas Gábor (1993c): Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet tábor. In Tenke Sándor (szerk.): *Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században. Tanulmányok, emlékezések és dokumentumok, különös tekintettel a Soli Deo Gloria szövetség történetére*. H. n.: Magyarországi Református Egyház. 283–313.
- Havas Gábor (1994): Szárszó forrásvidéke. In Tenke Sándor (szerk.): *Hit és felelősség. A Balatonszárszón 1993. augusztus 20–23. között tartott konferencián elhangzott előadások, hozzászólások, visszaemlékezések és igehirdetések, valamint beszámoló a „Református önismeret és felelősség” címmel tartott egyetemista és főiskolás táborról (augusztus 16–23.)*. Budapest: Magyar Református Egyház. 159–168.
- Havas Gábor – Ohati Nagy László – Sebestyén László (1973): A 43-as szárszói találkozó előzményeihez. *Valóság*, 16(8): 42–55.
- Huszár Tibor (1979): *Történelem és szociológia*. Budapest: Magvető.
- Huszár Tibor (1980): Beszélgetés Bibó Istvánnal. *Valóság*, 23(9): 27–49.
- Huszár Tibor (1989): Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok. Budapest: Magyar Krónika.
- Iwasaki, Yoko (2008): *The Methodological Application of Modern Historical Science to Qualitative Research*. Chiba: IDE, URL: http://ir.ide.go.jp/dspace/bitstream/2344/732/1/ARRIDE_Discussion_No.143_iwasaki.pdf
- Jeszenszky Géza (2009): Sorsfordító esztendő kormánya: Kállay Miklós. Joó András Magyarország háborús diplomáciájáról. *Magyar Szemle*, ú. f. 18(5–6): 124–133.
- Joó András (2008): *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia. 1942–1944*. Budapest: Napvilág, = Földes Gy. (szerk.): Politikatörténeti füzetek. 27.
- Juhász Gyula (1978): Bevezető. In Juhász Gyula (szerk.): *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Budapest: Kossuth, 9–75.
- Juhász Gyula (1983): *Uralkodó eszmék Magyarországon. 1939–1944*. Budapest: Kossuth.
- Kántor Lajos (1983): A Termés és az „uralkodó eszmék”. *Valóság*, 24(12): 96–106.

- Kenyeres Ágnes (szerk.) (1967): *Magyar életrajzi lexikon*. 1. Budapest: Akadémiai. 4. kiadás.
- Kiss Réka (2006): Református ébredés Budapesten. In Kósa László (szerk.): *Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*. 1–2. Budapest: Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 1343–1367. = Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék kiadványai 4.
- Kiss Sándor (é. n.): *Szárszó – teológus szemmel, vagy Szárszó és a Történelem*. Kézirat. MREZsL 24. fond, i.1./13.
- Kiss Sándor (1983): Szárszó – teológus szemmel. *Confessio*, 7(4): 86–91.
- Komlós Aladár (é. n.): *Irodalmunk társadalmi háttere*. Budapest: Budapest Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet. = Bóka L. (szerk.): Új Könyvtár. 16.
- Kósa László (2006): Az egyesületek a budapesti reformátusság életében. In Kósa László (szerk.): *Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*. 1–2. Budapest: Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 1077–1117. = Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék kiadványai 4.
- Kotler, Philip (1992): *Marketing management*. Budapest: Műszaki.
- Kovács Éva – Melegh Attila (1995): Az identitás játéka. Kísérlet Erdei Ferenc „A magyar társadalom a két világháború között” című tanulmányának tartalmi kibontására. In: *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére*. H. n.: Hajnal István Kör, 487–505.
- Kovács Éva – Melegh Attila (1997): Tükör által homályosan. Kísérlet Erdei Ferenc „A magyar társadalom a két világháború között” című tanulmányának rekonstrukciójára. In Szabó Márton (szerk.): *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*. Budapest: Scientia Humana, 133–158.
- Kovács M. Mária – Örkény Antal (1982): Itt hagyom én az egész cirkuszt, és elmegyek a Kommunista Pártba! Interjú Juhász Sándorral. *Mozgó Világ*, (3): 3–16.
- Köpeczi Béla (1985): *Erdei Ferenc, a politikai gondolkodó*. Makó: Makói Múzeumi Baráti Kör. = A Makói Múzeum Füzetek 39.
- Kuijper, Abraham (é. n.): In *Biografisch portaal van Nederland*. URL: <http://www.biografischportaal.nl/persoon/10956878> (Megtekintés: 2010. 09. 20.)
- Kulcsár Kálmán (1988): *Erdei Ferenc*. Budapest: Akadémiai.
- Kulifay Albert (1981): Egyedül Istené a dicsőség. *Reformátusok Lapja*, 25(34), augusztus 23.
- Kulifay Albert (1983): Balatonszárszó 1943. *Somogy Megyei Honismereti Híradó*, (1): 41–51.
- Lackó Mihály (1977): *Széchenyi és Kossuth vitája*. Budapest: Gondolat. URL: <http://mek.oszk.hu/04800/04831/html/index.htm> >
- M. Kiss Sándor (1984): Szárszó 1943. Dokumentumkötet a konferenciáról. *Magyar Nemzet*, 04. 13.: 9.
- M. Kiss Sándor (1987): *A szárszói beszéd és népi mozgalom néhány összefüggése*. New York: Püski.
- Majsai Tamás (1983.): Szárszó és a történelem. *Confessio*, 7(4): 85–86.
- Matyikó Sebestyén József (2008): A Soli Deo Gloria bölcsőjénél. *Új Tanú*, 1: 66–67.

- Mi történt a szárszói konferencián? A konferencia jegyzőkönyvei feltárják, meddig merészkedett ott a baloldal. (1944) *Egyedül Vagyunk*, 7(2) (01. 28.): 7–8.
- Monostori Imre (2002): Szárszóról – hatvan év után. *Kortárs*, 46(12): 1–17.
- MREZsL Repertórium (2000): Budapest: k. n.
- Nem mi forgattuk a történelem kerekét (Beszélgetés Kontra György biológussal) (1983). *Alföld*, 34(8): 34–38.
- Németh László (1943) előadása. In: *Szárszó. Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata*. Budapest: Magyar Élet, 41–54.
- Ormos Mária (összeáll.) (1982): *Világtörténet évszámokban* 3. Budapest: Gondolat.
- Palasik Mária (2010): *Félelemben zárt múlt. Politikai gyilkosságok Gyömrőn és környékén 1945-ben*. Budapest: Napvilág.
- Páll László (1993): Bethlen Gábor körök. Országos Magyar Protestáns Diákszövetség. Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség. In Tenke Sándor (szerk.): *Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században. Tanulmányok, emlékezések és dokumentumok, különös tekintettel a Soli Deo Gloria szövetség történetére*. H. n.: Magyarországi Református Egyház. 100–113.
- Pászka Imre (1998): Sociologia Militans. *Szociológiai Szemle* (4). URL: <http://www.mtapti.hu/mszt/19984/paszka.htm>
- Péter László (1967): „Révai József: Polgári és népi demokrácia”. *Somogyi-könyvtári Híradó* (6)2: 57–64.
- Pintér István (1983a): Szárszó, 1943. *Kritika*, (7): 9–10.
- Pintér István (1983b): Balatonszárszó. *Magyar Nemzet*, augusztus 20.: 7.
- Pintér Lajos (1998): A fekete vár katonái. *Tiszatáj*, (10): 41–49. URL: <http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/folyoiratok/tiszataj/98-10/pinter.pdf>
- Püski Sándor (1983): A Magyar Élet Könyvkiadó és a népi mozgalom. In Györffy S. et. al (szerk.): *Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete*. Budapest: Kossuth, 121–133.
- Püski Sándor (1984): *Pótlás a Szárszó 1943* címen a Kossuth Kiadónál Budapesten megjelent könyvhöz. New York, Püski–Corvin.
- Püski Sándor (1994): Az egyház a népi mozgalomban. In Tenke Sándor (szerk.): *Hit és felelősség. A Balatonszárszón 1993. augusztus 20–23. között tartott konferencián elhangzott előadások, hozzászólások, visszaemlékezések és igehirdetések, valamint beszámoló a „Református önismeret és felelősség” címmel tartott egyetemista és főiskolás táborról (augusztus 16–23.)*. Budapest: Magyar Református Egyház, 110–112.
- Püski 99 (2009): *Magyar Nemzet Képeslap* 08. 09.
- Ránki György (1976): *A második világháború története*. 2. kiadás. Budapest: Gondolat.
- Salamon Konrád (1983): Szárszó 1943. *Forrás*, 15(8): 3–19.
- Sándor István (1945): *Író és társadalom. Fejezet a magyar felvilágosodás irodalomtörténetéből*. I. rész: Főúr és nemes. Szeged: Szigeti.
- Sándor Iván (1983): A föld alá vitt tények üzenete. Don-kanyar, Lillafüred, Szárszó. *Kortárs*, 27(8): 1258–1275.

- Sebestyén László (1983): Emlékezés a Szárszói Konferenciára. *Confessio*, 7(4): 21–31.
- Sebestyén László (1993): Egy történelmi csoda küszöbén. A „bátrak találkozója” – anno 1943. *Magyar Nemzet*, 08. 21.: 10.
- Sipos Levente (2010): *Az 1956-os forradalomban*. Előadás az Erdei Ferenc tiszteletére rendezett tudományos emlékülésen. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia 2010. december 9.
- Shakespeare, William (1955): Julius Caesar <1623>. In Shakespeare összes drámái. Budapest: Új Magyar Könyvkiadó. 221–326.
- Soli Deo Gloria* (é. n. a): Református Diákmozgalom 13. tabló. URL: <http://sdg.org.hu/node/225>
- Soli Deo Gloria* (é. n. b): Református Diákmozgalom 13. tabló. URL: <http://sdg.org.hu/node/226>
- Svéd László (1981): Az országos Ifjúsági Bizottság helye a magyar munkásmozgalomban. *Párttörténeti Közlemények*, 27 (3): 51–106.
- Szabó Dezső (1989): *Az elsodort falu* <1919>. Debrecen: Csokonai.
- Szárszó (1943). *Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata*. Budapest: Magyar Élet.
- Székely Gábor (1986): A Komintern VII. kongresszusa. *História*, 8 (1): 26–28. URL: <http://www.tankonyvtar.hu/historia-1986-01/historia-1986-01-081013-5#>
- Szekfű Gyula (1929): A turáni szláv parasztállam. *Magyar Szemle*, (5): 30–37.
- Sztálin, J. V. (1946): *A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújáról*. 4. kiadás. Moszkva: Idegennyelvű Irodalmi Kiadó, 1946. URL: <http://www.bibl.u-szeged.hu/bibl/mil/ww2/doksi/sztalin/sztalin16.html>
- Tenke Sándor (1994): A Magyarországi Református Egyház 1943-ban. In Tenke Sándor (szerk.): *Hit és felelősség. A Balatonszárszón 1993. augusztus 20–23. között tartott konferencián elhangzott előadások, hozzászólások, visszaemlékezések és igehirdetések, valamint beszámoló a „Református önismeret és felelősség” címmel tartott egyetemista és főiskolás táborról (augusztus 16–23.)*. Budapest: Magyar Református Egyház. 36–53.
- Thuküdidész (2006): *A peloponnészoszi háború*. Budapest: Osiris.
- Tóth Ferenc (2010): Diákévek. In Varga Gyula (szerk.): *Erdei Ferenc emlékezete. Válogatott írások, tanulmányok és visszaemlékezések*. Szeged: Bába, 282–300.
- Török Bálint (2003): A lélek az első. Ötven éve halt meg Soós Géza. *Magyar Szemle*, ú. f. 12(4). URL: http://www.magyar szemle.hu/szamok/2003/4/a_lelek_az_elso
- Trefort Ágoston (1862): A társadalom tudománya és Riehl munkái. Land und Leute von W. H. Riehl. Stuttgart J. G. Cotta’scher Verlag. – Die bürgerliche Gesellschaft von W. H. Riehl. – Die Familie von W. H. Riehl. – Culturstudien v. W. H. Riehl. – Culturgeschichtliche Novellen v. W. H. Riehl. *Budapesti Szemle*, 53(16): 291–304.
- Varga Károly (1993): Szárszó. Németh László konstanzi zsinata. *Magyar Nemzet*, 08. 17.
- Závada Pál (2004): *A fényképész utókor*. Budapest: Magvető.

Zsigmond László (szerk.) (1983): *Nyugat-Európa, az Egyesült Államok és a nemzetközi helyzet 1945–1955*. Budapest: Tankönyvkiadó. = Új- és legújabb kori egyetemes történeti szöveggyűjtemény 3.